

ШАМАНЛАНЫ МЕДИХА

С/Кэрэн/2
Ш 19

кэрэч.-1969

КИЧИ- БАТЫР

Шаманланы Медиха

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛАР

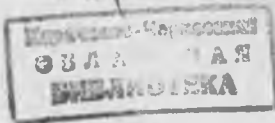
КИЧИБАТЫР

ДОКУМЕНТЛИ—СУРАТЛАУ ПОВЕСТЬ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ,
ЧЕРКЕССК, 1976.

С (карач.) 2
Ш 19

карач.-1969-б

Бешинчи классны сохталары староста айырыргъа джыйылдыла. Қызла бла джашла устазны сёзюне къулакъ ийгендиле.

— Сабийле, сиз бек суйген тенги изни айырыргъа керексиз. Аны бла бирге старостагъа иги окъугъан, ариу халиси болгъан сохта тыйыншлыды. Старостагъа сайлагъан адамыгъызны айтханындан чыкъмазгъа керексиз кесигиз да.

Сабийле, ауузларындан сёз чыгъармай, тегереклерине къарайдыла. Кимни айтайыкъ? Биз айтханнга къалгъанла да хо дерлеми, деген къайгыгъа кириб, хар ким биргелерине олтургъанла бла шыбырдашыб башладыла. Кёб турмай бир къауумла бармакъларын ёрге кёлтюрдюле. Кичибатыр да кёлтюрдю.

Устаз, хар кимге да къарай келиб, анга сорду:

— Кичибатыр, сен кимни тыйыншлы кёресе старостагъа?

Джашчыкъ, ёрге туруб, тегерегине къарады да, сора таукел айтды:

— Мен Мариямны тыйыншлы кёреме. — Сора бир кесекчикге джунчугъанча болуб туруб, дагъыда къош-

ду: — Иги окъуйду. Классда хар ким да юлгю алырчады. Тенглери сыйын кѳредиле.

Устаз, аны айтханына разылыгын билдире, башын кымылдатды:

— Игиди, олтур, Кичибатыр, — деди. Дагъыда классха айланды:

— Манаф, сен а кимни дейсе?

Кѳлегин тюзете, джашчыкъ, ёрге туруб, эм алгъа Кичибатыргъа, андан сора Мариямгъа къарады да:

— Кичибатыр тюз айтады, — деб башлады. — Классда Мариямдан иги окъугъан джокъду. Сора билгенин хар кимге юретирге бек сюеди. Иги тенгди. Алай а асыры уялчакъды. Классыбыз баш тубюне айланыб турса да, сен терс этесе деб кишиге айталлыкъ тюлдю. Ол себеден Мариям староста болуб ишлеялмаз деб келеди кѳлюме. Мени акъылым бла, бизни классда ол ишге Кичибатырдан тыйыншлы болмаз.

Манаф бир кесекге тохтагъанлай, тѳрт джанындан:

— Тюз айтады, тюз айтады, — деген тауушла эшитилдиле. Класс бал чибиле джызылдагъанча, къозгъалды. Манаф, тенглери алай этгенлерине къууана, орнуна олтурду да, энди къалайса дегенча, Кичибатыр олтургъан джанына къарады.

— Тохтагъыз, тохтагъыз. Барыгъыз да бирден сѳлешмегиз. Хар ким кѳлюне келгенни айтырсыз, — деди устаз. Сабийле бир кесекден басылдыла. Барысы да шум болдула.

— Саният, сен а кимни дейсе? — деди устаз, арт партада олтургъан къызгъа айланыб.

— Мен да Қичибатырны дейме. Биз барыбыз да анга разыбыз.

Саният олтурду.

— Сен а, Рамазан?

— Мен да Қичибатырны дерикме. Қичибатыр классда эм къарыулу джашды. Аны айтханын этмей къояргъа туююшюучю Хананий да къоркъарыкъды.

Сабийле кюлдюле. Устаз да ышарды.

— Огъай, староста билек кючюн хайырландырса, аман боллукъду. Қичибатырны уа къарыулу болгъаныны юсюнден мен да эшите тургъанма, — деди.

— Башханы тыйыншылыгъа кѣрген бармысыз? Иги сагъыш этигиз, — деб устаз, терезе къатына барыб, бери айланды.

Кѣлтюрюлген кѣол кѣрмеди.

— Алай эсе, экеуленни атлары айтылгъанды. Аланы бирин айырайыкъ. Эм алгъа Мариямны аты айтылгъанды. Аны староста болурун излегенле бармакъларыгъызны ѳрге кѣлтюрюгюз.

Аны эшитгенлей, Қичибатыр кѣолун ѳрге кѣлтюрдю. Къатында олтургъаннга не эсе да шыбырдады. Алай а джууабха:

— Сени ишинг тюлдю, — деген сѣзлени эштиб кѣалды. Дагъыда, ол бир джанына къараб, къайсысына эсе да джумдуругъун кѣргюздю.

— Хайыркъызов... — деб устаз классха къарагъанлыкъгъа, андан сора кѣолун кѣлтюрген кѣрмеди.

— Энди Қичибатыр староста болурун излегенле уа? — дегенлей, бары да бирден кѣолларын ѳрге кѣлтюрдюле.

— Кичибагыр, энди бюгюнден ары сен классха старостаса. Бир бош болгъанлайыбызгъа, план да салырбыз. Алай а эм уллу борчунг — классда джорукъну сакъларгъа болушууду. Къарыусуз окъугъанлагъа да кёз-къулакъ бола, тюзетирча этерге кюреширге керекди.

Кичибатыр, бети кызарыб, башын энишге ийиб тынгылайды. Ичинден а: «Мариям болургъа тыйыншлы эди. Андаи иги окъугъан ким барды! Барысы да аны бек сюедиле. Меннге нек къадалды Манаф? Қалгъанла да анга къошулуб. Аныча айталмадым болур, ансы мен айтханига нек къошулмадыла?» — деб, сагъышха кетиб тургъанлай, къонгурау къагъылгъан таууш келди.

Переменде джашла бла кызла Кичибатырны къатына басындыла. Эслирекле къолун тутуб алгъышладыла.

Бир къауумла уа:

— Энди уллу тамада болдунг, сенден баш сакъларгъа керекди, — деб накъырда этдиле. Кичибатыр да алагъа кеслерича джууаб къайтарды.

— Энди, шохларым, кече тереклеге тюшген адетлеини къояргъа керекдиле бир къауумла. Бирле уа бёрюню тутабыз деб кюрешгенни унутсунала. Къысхача, джорукъ болургъа керекди. Ангыладыгъызмы? — деб тыйгъылы кюлдю. Ол кёзюуде, тегерегине джыйылгъанланы аралары бла Кичибатырны къатына келиб, бир джашчыкъ не эсе да шыбырдады.

— Кет! Кертими айтаса? Алай болургъа мадары джокъду. Айтханынча эсе уа, тохта, оюшла алдадыла

десенг а, — деди. Олсагъатлай къалгъанла да къулакъ ийдиле.

— Не дейсе? Нени юсюнден сѣлешесиз? Рамазан не айтды? — деген соруула тѣрт джанындан эшитилдиле. Кичибатыр алагъа айланыб:

— Кѣб билсегиз, дженгил къарт боллукъсуз. Кесигизни джазыкъсыныгъыз. Переменнге чыгъаргъа керекди, — деди.

— Розады бюгюн дежурный, — деди Назир.

— Къайдады да сора?

— Майна, арбазда. Къызла бары да, джыйылыб, ушакъны къыздыра турадыла. Ала дерслерини юсюнден сѣлешедиле дебми тураса?

Кичибатыр Назирни аузуна чабды:

— Нени юсюнден сѣлешгенлери сени ишинг тюлдю. Бар да дежурныйны чакъыр.

Хамзат атылыб классдан чыкъды. Бир кесекден, даурлары узакъдан эшитиле, Роза бла Хамзат классха кирдиле.

— Келирге сюймей, кючден алыб келеме, — деди Хамзат.

— Хо, сизни айтханыгъыздан чыгъыб боламыды сора?! Ах-ах-ах!.. Староста джолдаш, чакъыргъанмы этесиз? Не буйругъугъуз барды? Толтурургъа хазырма. Айтыгъыз, — деб аллына сюелди. Сѣзге Розаны озмакълыкъ бек къыйын эди. Кичибатыр джунчумады.

— Роза, дежурныйни орну классдады. Къалгъанланы уа — арбазда. Сен а, къонгурау къагъылгъанлай, харкимден да алгъа кесинг чыгъыб кетгенсе. Бюгюнден ары быллай адетле къалыргъа керекдиле. Бусагъатда

уа кесинги джумушунгу эт. Доска кирди, буштукъ да суу джугъу тюлдю. Барысына да къара.

— Ох, энтда бир командир къайдан чыкъды?! Сени старостагъа айырыб, кесибизге балах этиб къойдукъ да.

Роза, алай бек огъурамаса да, доска таба айланды. Сора буштукъну да къолуна алыб:

— Старостаны айтханын эшнтдигизми? Неге сымпайыб турасыз, классдан чыкъчыгъыз барыгъыз да! Къайда, тамада, сен да быланы тегерегинге джыйыб турма да, арбазгъа чыгъыб, ариу хауаны бир солугъуз, — деб Кичибатыргъа къарады.

— Кечмеклик тилейме. Эндиден сора аны эслей турбуз, Роза, — дей, кюле-кюле, Кичибатыр классдан чыкъды. Къалгъанла да аны ызындан тизилдиле.

Ол кюн, дерсле бошалгъанларында, Кичибатыр, Рамазан, Салых, Рашит юйлери таба бирге тебретиле.

— Эй, сиз бир тийреден тюл шойсуз да, къайры барасыз? — дей, Назир да алагъа къошулду.

— Кёб селешме да, кел, бизни бла барыргъа сюе эсенг, — деди Кичибатыр.

Джашла школдан арлакъгъа кетгенлей, Кичибатыр Рамазаннга бурулду:

— Сен къайдан билдинг джангы устазны сангырау болгъанын?

— Огъай, ол бек сангырау тюлдю. Иги эшитмейди, къулакълары бегирекди.

— Алай эсе уа, джаншакъ Муссагъа кюн туугъанды. Энди ботаникада аны бек аз да тохтатырса. Алай а, келигиз, ол къылыкъ этсе, биз аны бла кесибиз селешейик. Тынч турурча этерге керекди.

Кичибатырны айтханына киши огъай демеди. Алай а Мусса алагъа бойсунуб къалмазлыгъын бары да иги биледиле. Ол классда этмеген кылыкъ бармыды? Устаз дерсден кыстагъанында, барыб, терезе мияланы тили бла джалаб, хар кимни кюдюрюб тургъанды.

Джашчыкъла, джангы дерсни окъутурукъ устазны юсюнден селеше баргъанлай, ёгюз арба бла келе тургъан Хабибатха тюбедиле. Бу тиширыуну джаш телюбек сюе эди. Не ючюн десенг, Хабибат ала бла, уллу адамла бла селешгенча, селешиб, джашаудан кёб ханар айтыучанды. Баш иеси эртде ёлгенди. Юч сабийи бла къалгъанды. Ол себеден эркиши ишге да кесин бек урады. Аны джигитлигине кёбле сейирсинедиле. Ма бусагъатда да, арбада ёрге туруб, къамчини хауада ойната, ёгюзлени ашыкъдыра келгенин кёргенлеринде, эслерин анга ийдиле.

— Хабибат, къайры бараса? — деб арба таба атлады Кичибатыр.

— Биченнге барама, иги джаш. Джукъму айтырыкъ эдинг?

— Ызыгъызгъа дженгил къайтырыкъмысыз?

— Игитда къайтама.

Олсагъатлай Кичибатыр:

— Джашла, магъыз, муну юйге къайтара барыгъыз. Анама Хабибат бла кетгенди дерсиз, — деб китабларын узатды. Ала джукъ айтхынчы, секириб арбагъа минди.

— Тохта-тохта, иги джаш. Джолунг болсун, къайры игиликге тебрединг? — деди Хабибат.

— Хабибат, мен сеннге болушургъа барайым. Кесигиз джангыз къалай джюклериксиз?

— Кёресе сен бу джигитни! Ананг да, джашым не эсе да школдан заманында келе билмейди, не болду деб, кыйналыб турсун, алаймыды?! Тюш, тюш, тюш!..

— Хабибат, анам сеннге болушханыма кьюуаныб кюярыккыды. И, шо, барайым биргенге, не? — деб тиледи Кичибатыр. Джашчыкыла да, биз айтырбыз анасына деб, бирден кычырдыла.

— Алай эсе, болсун...

Хабибат а ёгюзлеге кямчини джетдирди. Мараны тик, тар джолларында, арба джардан кетиб кылыр деб кюркымай барганына сейирсине, Кичибатыр Хабибатдан кёзюн алмай кырайды. Хабибат а анга:

— Тохта, Кичибатыр, ариу джолгъа чыкыгъанлай, ёгюзлени баш бауларын да, кямчини да санга берирме. Бусагъатда уа меннге бир хапарчык айт. Кылайды окьюуугъуз?

— Бусагъатда аман тюлдю. Быйыл бизге джангы устазла кёб келгендиле. Алкын барын да танымайбыз.

— Таныгъан да этерсиз. Хата джокъду. Иги кыадалыб окьюугъуз. Ёмюрде юсюгюзден айырылмазлык ырысхы — окьюуду. Сен а атангы сыйын мийик тутаргъа керексе Кесинг да, ёсюб билимли болсанг, кыйналгъан джеримде, бююнча, болушургъа излерикмисе, огъесе, мен сени танымайма деб, сан этмей кюярыкымыса? Ол заманда келюм бек кыаллыккыды, — деб Хабибат, накыырда эте, Кичибатырны селешдирирге излейди. Ол а Хабибатдан тартыныб, алай иги джууаб эталмайды.

Хабибат а сёзюн бёлмей бардырады.

— Иги заманга туугансыз. Муратыгызгъа джете-
риксиз. Бу кърал бизнича джарлыланы балалары окъуб,
муратларына джетерле деб къралгъанды. — Хабибат
андан сора да бурун аныча джашланы джалчылыкъда
айланганларыны, баш бошлукъ, эркинлик табмагъан-
ларыны юсюнден кѳб зат айтды.

II

Сентябрны ал кюнлерини бириди. Кюн, тау башла-
дан къараб, джууунугъуз мени алтын толкъунларымда
дегенча, таякъларын элге чомарт тѳкгенди.

Кичибатыр, юйден чыкъгъанлай, кѳзлерин джумду.
Олсагъатлай дагъыда ачды. Тѳгерегине къарады да,
школ таба айланды. Алай а бир-бирде, асхагъанча, ту-
ракълаяракъ эте эди. Джукълаб къалыб, ашыкъгъандан,
чындайсыз кийген чабырланы бичен «олтанлары» эркин
атларгъа къоймайдыла. Быстыр хызенини сыртына атыб,
джукъгъа эс бѳлмей, Кичибатыр школгъа джетгенинде,
къонгурау да къагъылды. Солуун терен ала, классха
кирди. Сохтала, устаз келди деген болур эдиле, эшик
ачылгъанлай, ѳрге турдула.

Олсагъатлай Кичибатыр, стол джанына барыб:

— Салам, сабийле! Олтуругъуз. Бюгюнден ары сиз
тутушуу деген джангы дерсни окъурукъсуз. Устазыгъыз
мен боллукъма... — деб накъырдаларыны бирин башла-
гъанлай, аякъ тауушланы эшитиб, эки-юч атлагъаны
бла орнуна джетди...

Устаз, сабийле бла саламлашыб бошаб, бир кесек
тургъандан сора, Кичибатыр болгъан джанына айланыб:

— Хайыркызов, доскагъа чыкъ,— деди. Джашчыкъ ичишден, тюнене этгеними билибми кьойду экен, дей, акъырын атлай, досканы къатына барды.

— Тамбла пионер сбор боллукъду, анга хазырла-ныргъа керекди. Къызыл Байракъны бизни классдан сохта джюрютюрюкдю. Сен вожатаягъа барчы, — деди устаз. «Хы...хы.. джукъ да билмейди»,— деб, рахат боллукъ чыкъды Кичибатыр.

Переменде, Кичибатыр классха къайтханлай, Алим бла Рамазан къатына чабыб келдиле.

— Сеннге юде джукъ айтдыламы? — деди Алим.

— Огъай. Анама мен Хасанлада къаллыкъма деген эдим.

— Мени уа атам къамчини джетдиргенди. Кечени кече узуну излеб айлангандыла.

— Меннге да, — деди Рамазан.

Кичибатыр мыдах болду. Салпыланды. Сора:

— Мен барыгъыздан да кьоркьакъ кере эдим. Анамы алдаб, тьююлмей къалгъанма. Юйге баргъанлай, анама тюзюн айтырыкъма.

— Бизге айтхандыла дебми тураса? — дедиле Алим бла Рамазан.

— Къайда эдик дегенсиз да?

— Джукъ да... Тынгыладыкъ да турдукъ.

— Джашыртын сёзюгюз джокъ эсе, сизни кьошха кьошулур эдим,— деб, джашчыкъланы къатына Мустафа келди.

Кичибатыр джукъ айтмады. Пионервожатаяны муну махтаб сёлешгени, тамбла хар кимни аллында Къызыл байракъны алыб барлыгъы да унутулдула.

— Мен энди тамам билдим. Кичибатыр, бурнуңу салындырма. Разнят школгъа Алий бла келген эсе, юйге сени бла барыр.

Ол сёзюн да бошагъынчы, Алим:

— Мустафа, нелени джаншайса, джанла былайдан,— деди. Кичибатыр да, башха заман болса, биягъы «джууабларың» этерик болур эди. Бусагъатда уа джукъ да эшитмей эди. «Анамы алдаб... анамы алдаб... ол джигитликмиди?! Бёрю да келмеди»,— джашны быллай сагъышла кючлеб, ауузундан сёз чыгъармай, бир джанына кетди.

Кюнортада, юйге киргенлей, орундукугъа таяныб, эмен ичирилген къаб-къара сахтиянны кыйырларын уа тургъан анасыны къатына барды...

— Джашчыкъ, школдан келдиңми? Гырджын этгенме. Сау гютдючюкню да ал, бышлакъчыкъ да барды, ашачы, джаным,— деди, къатына олтургъан Кичибатырны башын сылай.

— Анам, бир зат айтырыкъма.

— Айт. Эки да айт, джаным...

— Тюнене мен Хасанлагъа бармагъан эдим.

Баласыны тынчлыкъ бермеген бир къайгъысы болгъанын ана джюрек сездн. Басымлы ауаз бла:

— Қъайда эдинг, бала? — деди.

Анасы ачыуланыб, чамланыб башласа, Кичибатыр аллай бир уяллыкъ тюл эди. Бусагъатда уа джерге кирирча болгъанды.

— Анам, биз, талай джашчыкъ болуб, ол кыйланы урлаб туруучу бёрюню тутаргъа оноулашхан эдик.

Үангига дери сакъладыкъ, бёрю уа чыкъмады. Анам, кеч, мен энди ёмюрде ётюрюк айтмам.

— Бёрюню къалай тутарыкъ эдигиз, не бла ёлтюрлюк эдигиз?— деб сорду анасы, къайгъы этгенин джашырыргъа кюреше.

— Мен юйден уллу балтаны да, гетменни да алгъан эдим. Алий кюрекни, Рамазан сенек, уллу джити сенекни.

— Теличикле, бёрюню ёлтюрюрге сизни къарыуугъуз джетерикми эди да?

— Билмейме. Хорларбыз деб тура эдик.

— Ким этген эди сизге ол оноуну?

— Менден чыкъгъан эди. Алий бла Рамазан да хо дедиле, былай-былай деб айтханымда.

— Кичибатыр, ётюрюк айтханынгы, аман этгенинги ангылагъанынг, адамгъа болушургъа излепенинг да игиди. Къарангы кече, къоркъмай, чегет къатында тангнга дери гёзет этиб чыкъгъаныгъыз да джигит джашчыкъла болгъаныгъызгъа шагъатлыкъ этеди. Алай а уллуладан кишиге сормай, анагъызгъа, атагъызгъа айтмай баргъаныгъыз бек аманды. Бёрю бла уа ойнамагъыз, Кичибатыр, балам, сен иги адам боллугъунга, атангы атын аман бла айтдырмазлыгъынга ийнанам. Анангы уа сюе эсенг, адамгъа санай эсенг, ёмюрюнде алдамазса.

Кичибатыр, бир сёз айтмай, башын анасыны кёкюрегине салды.

— Сени уллу болуб къачан кёрлюкме? Къаллай джаш боллукъса экен? Нени да къой да, окъу, джа-

шым,—деб башын кѣлтюрюб, кѣзюне къарады.— Бар, аша да маллагъа къарарса.

Юсюнден бир ауур джюкню атханча, Кичибатырны санлары дженгил, кѣлю джарыкъ болду. Ичинден: «Мен анамдан бир затны джашырмам. Мени анамдан иги ана бармыды дунняда?!» — дей, тепсини къатына барыб, ашаргъа джарашды. Алайда да ичинден анасы бла ушагъын бардыра эди:

«Уллу болсам, анама кѣб будай ун келтирirme. Ол хама да тишмекле, локъумла, хычынла этгенлей турур. Тохта, аначыгъым, мен сени къалай къууандырсам да, кѣрюрсе!» Алай эте, бир заманда къараса, кесине салынган гютдючюкню, бышлакъ тилкемчикни да бошаб, экинчини башлаб тура эди. Къайсыны юлюшюн къаба башладым эке деб, Кичибатыр ызына салыб, анасына:

— Анам, бу гырджынны уа кимге къойгъан эдинг?— деб сорду.

— Кишиге да огъай. Барыбыз да ашаб бошагъанбыз. Бюгюн тирмен тартыб келгенме, аслам гырджын да этгенме, табада энтда бардыла, аша-аша,— деди Кябахан.

Кичибатырны кѣзлери джылтыраб, бир кесекте тепсини юсюнде болгъанны барын сибирди.

III

Школ джылла! Адам къаллай бир джашаса да, къалайлада айланса да, школ тенглерин, устазларын унутмайды.

Кичибатырны школ джыллары эртде бошалдыла. Атасы ёлгенинде, Кичибатыргъа къуру эки джыл болгъан эди. Анасы Кябахан къыйын джыллада кеси джангыз алты сабийни ёсдюрге керек болду. Ол себебден замансыз рахын болду. Къартлыкъ келди. Кичибатыр анга бек къыйнала эди. Джайдан-джайгъа колхозда ишлеб болушлукъ этеди. Алай а юйде эркиши къыйын болмагъаны танылады.

1933-чю джылны къачы эди. Кичибатыр тау джайлыкълада ара малгъа бичен хазырларгъа болушады. Комсомолчу джашладан звеногъа башчылыкъ этеди. «Школ башланады, джашчыкъ бир тюшмеди», — деб анасы къайгъылы болгъанлыкъгъа, Кичибатыр рахатды. Ол бусагъатха дери школгъа барайыммы, бармайыммы деб аккыллы бола тура эди. Энди уа колхозда ишлерге тамам таукел болгъанды.

Ол заманда «Большевик» колхозну председатели Хачирланы Джаммолат болгъанды. Кичибатырны айтханына тынгылаб Джаммолат:

«Эй, иги джаш, окъусанг, терен билим алсанг, игиди. Алай а юйде болумгъа кёре этерге керекди. Ананг бек къыйналыб ёсдюргенди сизни. Ананг бла да бир сёлеш. Билимли, уллу окъуулу адамла бизге бек керекдиле...» — деген эди.

Кёлюне келгенни анасына айтханында, Кябахан джашы бла кёб ушакъ этди. Ана, не бек къыйналса да, баласын адам этерге излейди. Бюгюн кече, кюн да ишлеб, джашын окъутургъа, аны тамбласында джашауу джарыкъ болурун излейди. Кичибатыр айтханындан эки бол-

мады. Алай бла зауукълу школ джашаудан сабийлей айырылды. Замансызлай уллу болду. Колхозда кѣб тюрлю ишлени этерге кѣшулады. Артыкъ да бек биченни кѣзюююнде джаш тѣлюню бирикдириб, колхоз ишге кѣобарады. Колхозну председатели Хачир улу, хар ишни нги тындыргъаны ючюн, бек разыды. Кичибатырны анасына тюбесе: «Иги джашынг барды, сау бол!»—деученди.

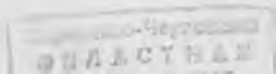
Заман а дженгил кетиб барады. Кичибатырны джылы джетгенинде, военкоматдан повестка келди. Аны кѣолуна алгъанында, бир уллу муратына джетгенча, ышарды. Не тюшген эди эсине, къайдам? Сабий оюнлада джашчыкъла бла кѣзауат оюнлары, тенгчиклерин «джесирге» алгъаны, кеси командир болургъа суюб тургъанымы, къайдам? Бети джарыб, анасына барады. Кябахан, джашын мыдах этмейим деб, кѣзюне ургъан джыламукъларын джашырды.

— Игиди, балам. Джетген эркишиге саналдынг, эркиши кѣб тюрлю затха джолугъады. Хар къалайда да адамлыгъынгы танытыучу бол. Оюмсуз атлагъан — аджалсыз ёледи. Къралынгы уа сакъларгъа юренирге керексе, — деди.

Талай кюнден джууукъ-тенг Кичибатырны аскерге ашырыргъа джыйылдыла. Кете тебреб, Кичибатыр анасына:

— Мен сени аманатынгы тындырырма. Джамагъатын арасында джерге кѣаратмам, меннге къайгъы этме. Къайтыб келиб, къалай джашасакъ да, кѣрюрсе. Кесинги сакъла! — деди ол.

— Джигит бол, Берген сютюме разыма. Къалайда

айлансанг да, къралыбызны суюючю бол,— деб ашырды Кябахан джашын...

Андан сора уа Кичибатыр Марагъа ючмюйюш письмоланы дженгил-дженгил иеди. Джашауундан, къуллугъундан, джангы тенглеринден хапар джазады.

IV

Юрениуледен къайтхан джашла казармагъа келгенлей, къауум-къауум болуб, ушакъгъа джарашадыла. Бир-бирле эллеринден, джашагъан джерлеринден келген письмоланы окъуйдула. Узакъда къалгъан адамларыны суратларына къарайдыла.

Кичибатыр да къагъыт, къалам алыб олтургъанды. Кюн батхан чекде аскер къуллугъун бардыргъан джаш, уллу терекде чыпчыкъ уяча, тауланы къойнунда орналгъан элин эсине тюшюре, неге эсе да ышарады. Тенги Михаил, аны эслеб:

— Кичибатыр, не эсе да бир къууанчынг барды. Неге кюлесе кеси аллынга? Меннге да айт, — деб къатына келди.

Кичибатыр, башын кѣлтюрюб, тенгине къарады да, сора дагъыда, джукъ айтмай, къагъытлагъа узалды.

— Нек джууаб этмейсе? Сѣлеширге эрингенми этесе? — деб Михаил тохтамады.

— Хар нени билирге бир бек сюесе. Бир мадар болса, хар адамны ичине кириб, джюрегине ревизия этиб чыгъар эдинг. Алай бош ышардым. Тишим ауруду да, ауузуму къымылдатдым, — деб Кичибатыр иги танг ышарды.

Михаил, джукъ да айтмай, алай олтурду.

— Да сени къатымдан кетер акъылынг джокъду да, шохум.

— Кетерикди дебми тура эдинг? Огъай, былай бир солуюм. Сен да, иги джашча, кимден письмо алгъанынгы, кимлени эсинге тюшюрюб ышара тургъанынгы юсюнден бир айтырса.

Кичибатыр бла Михаил бир-бирлерин бек сую эдиле. Туугъан къарнашчала, бири бирини сыйын да кёре эдиле. Чамлары, накъырдалары да таб келе эди. Ма бусагъатда Михаил, бежири келиб, Кичибатырны къатына кысылгъанды. Алай а Кичибатыр бусагъатда аны къайгъылы тюлдю.

— Алан, юйюбюзге письмо джазаргъа тебрегенме, сен да ишинги эт, —деб, тенгини кёзюне къарады.

— Ки-чи-ба-тыр, Кичи-батыр, подожди, пожалуста, твое имя можно покороче, полегче... как-то... Ну скажи, в переводе на русский язык что обозначает твое имя?

— Адамны аты бир тилден бир тилге кёчюрюлмейди. Анасы, атасы атагъанча айтылгъанлай турады.

— Алай болмай а! Майна, Алий кесини атын кёчюргенди да, Александр дейбиз анга.

— Огъай. Мен кёчюрмейме. Айтыргъа къыйнала эсенг, ма джазыб берейим, —деб къагъытха узалды.

— Тохта, тохта, билемисе, не эсе да мен сеннге Лёня дерим келеди.

— Огъай, андан эсе, болмай эсенг, «Маленький герой» де.

— Сора нек?

— Да орус тилге алай кёчюрюледи.

— Ох, ох... ох!.. — деб Михаил харх этиб кюлдю. — Башынг кёкге джете. «Маленький герой»... Хар ким аз кюлмез эдиле, алай айтсам! Огъай, Леня дерикме мен сеннге. Школда Леня деб бир иги тенгим бар эди. Сеннге къарасам, ол эсеме тюшеди.

Джашланы сёзлерине къалгъанла да эс бёлдюле.

— Эй, неге къутурасыз? Джашыртын сёзюгюзню хар кимге эшитдиресиз! — деген тауушла келдиле.

— Джашыртын болса, джашыра биллик эдик, — деди Қичибатыр. Михаилгъа уа: — Сен да, бар да, ол школ тенгинге джаз. Мен да анама джазайым.

— Сен кюн сайынмы джазаса?

— Кюн сайын джазмайма, алай а дженгил-дженгил неме. Сен бизге къонакыгъа келсенг, мен сеннге кёб затла кёргюзюрме. Бизни джерлерибизде бир ариулукъ, бир айбатлыкъ барды, сен бир кёргей эдинг!

— Игитда барама! Мен тауланы бир да бек сюеме. Кавказгъа барыргъа талпымагъан адам болмаз. Тохта: «Кавказ эм фахмулу поэтлени, джазыучуланы бешиклери болгъанды», — деб ким айтханды?

— Тейри, мен аны билмейме. Уллу адамланы бири айтхан болур.

— Эй, сиз не эсе да тереннге кирдигиз. Энди уллу адамланы юсюнден сёлешесиз. Акъыл сёзлени бизге да бир эшитдиргиз, — деб Қазимир джашланы къатларына келди.

Солдатланы быллай эсге тюшюрюу ингирлери кёбге созулду. Ала бири бирине джюреклерин ачадыла, джа-

рыкъ муратларыны юсюнден ушакъ этеди-ле. «Минги Тауну ташындан да къатыды, Къобанны суундан да тазады солдат шох-лукъ», — деб Кичиба-тыр бош джазмагъан-ды.

Ма бюгюн да, 21-чи июнда, кюнледеча, юреннуле...

Солуу сагъатда солдат джырла... Чам, накъырда. Солдат письмола джазылады-ла къралыбызны тёрт джанына. Джашла аналарына, тенгле-рине, устазларына: «Биз, къуллугъубузну кереклисича толтурур ючюн, къарыуубузну аямайбыз. Ата джурту-бузну чеклерин сакълайбыз. Бизге къайгъы этмегиз». — деб джазадыла письмоларын.

«Сау къалыгъыз. Эсен кёрюшейик. Бусагъат отбой боллукъду. Тамбла уа биягъынлай солдат джашауну кюнлерини бири башланлыкъды.

21-чи июнь, 1941-чи джыл», — деб къошадыла.

Кичибатыр, письмосун окъуб бошаб, китабыны ичине салды да орнуна джатды. Алай а джукълаб къалалмай, иги кесекни турду.

Хайыркызыланы Кичибатыр

Анасы, эгечлери, къарнашлары эсине тюшюб, аланы хар бири бла ушакъ этеди.

«Анам, аскер къуллугъуму тындырыб, юйге барсам, сени уллу дохтурлагъа айландырыб къаратмай къоймам. Атам эртде ёлмесе, сен кесинги не къыйын ишге да алай урлукъ тюл эдинг. Замансыз рахын болуб да къаллыкъ тюл эдинг. Атам... Сейир тюлмюдю «атам» деген сёз! Мен атамы таныгъан да этмейме. Элде аталары болгъан джашчыкълагъа бек кёб кере сукъланганма. Анам: «Аталыны кёлю ойнар, аналыны кёзю ойнар» деб нек айтханын мен кеч ангылагъан эдим. Бизни башхалагъа кёзюбюзню къаратмаз ючюн, анам кече кюн да кюреше эди. Лампа джарыкъда кече арасында да бизге чарыкъла тиге, тончукъла тышлай тургъанын кёб кере кёргенме. Сора эртденбла юсюбюзге кийдириб, бизни къууанганыбызгъа бизден да бек къууана эди. Терилеге эрик ашатыб, аланы сахтиян этер ючюн, ире агъач бла, ёре талкъы бла къаллай бир заманны кюреше эди. Сахтиянны бояргъа эмен тереклени къабугъун мен да кёб кере джыйгъанма. Анам, ишлеб не бек арыса да, дагъыда, бизни тегерегине джыйыб, эски таурухланы айта эди. Атамы юсюнден да айт деб къадалсакъ, атамы къалайлада малла кютгенин, адамла бла къалай джашагъаныны, ишни сюйгенини юсюнден кёб хапарла айта эди: «Атагъыз сизни уллу адамла, иги адамла болуб кёрюрге бек термиле эди. Барыгъызны да, амалы болмагъанча, окъутурукъма, деб тура эди. Муратына джетмеди ансы», — деб, бир-бирде терен ахсына эди.

«Анам, биз сени разы этербиз. Атам мурат этгенча

адамла болурбуз. Мен ишлеб, къалгъанланы окъутурма. Анам, сени окъуунг болмагъанлыкъгъа, билимлисе, джигерсе. Сени къолларынг къаллай бир иш тындыргъандыла. Сен уллу силти сапынланы этиб, алай тизсенг, мен алагъа къараб туругъа бек сюе эдим. Бир джолда уа аланы бирин тоб этиб ойнадым. Аягъым бла былай уруб орамгъа чыкъгъанлай, бир тишируу: «Оу, джашчыкъ, джанынга болайым, сапын бламы ойнай айлана-са? Меннге бер да къой. Ананга да джукъ айтма» — деб алыб кетген эди.

Мен, анга джукъ айталмай, сеннге чабыб келдим. Сен а: «Къой, сапын ючюн инджилген адам болур эди ким эсе да. Теличик, бюгюнден сора анангы къыйналыб этген сапынын тоб этиб ойнай турма. Ол кеси да ауурду, табсызды», — деген болмаса, ачыуланмадынг, къыджырамадынг. Олсагъатда къоркъгъаным бла, урушмагъанынга къууаныб къойгъан болур эдим. Артда уа, эсиме тюшгени сайын, анамы къыйынын багъалата билмей, алай къалай этген эдим, деб къыйнала эдим. Таб, бюгюн да къыйналама. Ананы къыйынын балалары бек багъалатыргъа, хар этгенин аяб тутаргъа керекдиле. Кёбле аны къыйынын кеч ангылайбыз. Анам, аначыгъым, мени аскерге ашыра, бойнумдан къучакълаб, къолларынг бла бетими сылай, кёзюме къарагъанынгы мен бир кесекге да унутмайма. Ол сагъатчыкъда кёб зат айтыргъа излегининги мен ангылагъан эдим. Алай а, «Джуртубузну тыйыншлы уланы бол. Сау-эсен къайыт къолума, бала», — деб ышарыргъа излединг. Алай а ол ышаруунг кюнледеча джарыкъ тюл эди. Анам, энтда керти

кѳууанчлы болуб, биягъынлай, джюрегинг бла джарыкъ ышарырса. Энди кѳб заман кѳалмагъанды».

Ол, анасы бла ушакъ эте, татлы джукъугъа кетди.

V

Кичибатыр, тюшюнде неге эсе да ышара, рахатлы джукълаб тургъанлай, бир тюрлю тауушлагъа уянды. Олсагъатлай секириб ёрге турду. Тёгерегине кѳарагъанында, неге эсе да сагъайыб, орундукудан башларын кѳаратыб тургъан джашланы кёрдю. Бир кесекден ала бары да, кийиниб, эшик таба чабдыла. Тоб атылгъан тауушла уа бекден-бек эшитиледиле.

Тангны салкъын аязы бетине ургъаны бла бирге, «Кѳазауат!» деген ачы сёз кѳулагъына чалышды Кичибатырны.

Кѳазауат... 1941-чи джылны июнь айыны 22-де совет адамлагъа бушуулу танг атды. Кичибатыр кѳуллукъ этген аскер бёлек ол кюн огъунакъ кѳазауатны ачыуун сынады. Тыйгъыч болмай аллына уруб келген джаугъа кѳаршчы турду. Кёкню джаба хауа бла келген самолетла, кюнню адамны ийнакълагъан джылы таякъларыны орнуна джерге ёлюм бомбаланы джаудурадыла. Гюрюлдеб келген танкала, алларында не мекам, не джан кѳоймай, теблеб, юслери бла озуб барадыла...

Бир кесекге Кичибатырны акылы джюз затха джетди. «Огъай, кѳобуб келген сууча, бизни суйген джуртубузгъа кесин ургъан джауну аллын тыяргъа керекди. Дженгилде алай этерге кѳарыуубуздан келирми?! Огъесе кѳазауат кѳбге созулурму?..»

Бир заманда аны кьатына Михаил келди. Тенгле бир-бирине кьарадыла. Бир кесекни симсиреб туруб, шошлукьну Кичибатыр бузду.

— Да, шохум, болумну кьересе. Чот кьолай тюлдю...

— Кичибатыр, кьазауат башланнганы болур?! — де-ди Михаил бир тюрлю бир тунакы ауаз бла.

— Алайды, кьарнашым! Кьере тургъанлай, ийнаны-рынг келмеймиди? Ачы кьазауат башланнганды... Кьоркьма, бизни кьралгъа кьбле чабхандыла, алай а бирини да мураты толмагъанды. Бу джол да фашистге тыйыншлыларын табарла, кьоркьма, кьарнашым... — деб сьэюн бошагъынчы, аладан алай узакъ болмай тоб атылды.

— Михаил, джерге джат! — деб кычыргъаны бла Кичибатыр джерге джабланды.

— Итле, хар затха джашау берген джерде ёлюм окъланы, тобланы атылтадыла. Михаил, биз алагъа кьргю-зюрбюз. Эх, джаула аллыбызгъа келиб, бир сермешгей эдим ала бла! — деб Михаилгъа айланды. Тенги башын кьлтюрмеди, не джууаб этмеди.

Эки кьолун кенг джайыб, Михаил, суюген джерин кьюреги бла джабыб, окьдан, тобдан сакъларгъа излегенча, кьучакъ кергенди.

— Михаил, не болгъанды? — деб секириб ёрге турду Кичибатыр. Тегерегинде атылган окъ, тоб тауушха акьыл бьлмей, эки-юч атлагъаны бла джашны кьатына джетди.

— Михаил, Миша... Миша... — деб энишге ийилди.

Алкын сууумагъан санлагъа акъыртын тийди. Сора, кёкюрегине узалыб, тюймелерин тешиди.

— Эх, Михаил, тюнене ингирде къаллай джарыкъ муратла эте эдик. Тенгим, мен сени къанынгы алырма,— деб тишлерин къаты къысыб тургъанлай:

— Хайыркъыз улу, дженгил джет, сени командир чакъырады, — деген таууш келди. Кичибатыр, кёзлерин джыламукъ кюйдюре, тенгин кёлтюрюб, ёрге турду. Аскерчи джашла, болумну ангылаб, чабыб джетдиле. Бары да, мыдах болуб, башларындан бёрклерин алдыла.

Биргелерине сёлеше тургъан адамны кёзю кысыб ачынчы тас болуб къалгъаныны къаллай бир къыйын болгъанын джашла биринчи кере сынадыла... Кичибатыр болгъан часть чегет таба джанлады. Джаугъа тюберге хазырланыу кючлю бара эди. Ауузланыргъа берилген кесек заманда Кичибатыр юйлерине джазгъан письмосу бла бирге Михаилны къыз тенгине джазыб, ййилмей къалгъан письмосун джан хурджуна сала, биягъы сагъышларына бёленди. Юйде анасы, адамлары, туугъан эли кёзюне кёрюндю. «Тау элиме да джетгенди, бир ишексиз, бу къайгъылы хапар. Аллыма къараб тургъан анам бек къайгъылы болур. Алай а ол джангыз тюлдю. Ана джюрекле бу къайгъылы эртденде башха тюрлю чанчхан болурла. Михаилны анасы уа не этеди экен?! Балам, джау окъладан сакъланыб, юйюме сау-эсен къайтыб кел; деб тилек тилей болур. Алай а...» Кичибатырны сагъышларын Руслан бёлдюрдю.

— Кичибатыр, кёб турмай къаты сермешу боллукъ-

ду. Разведканы билдиргенине кёре, бизни таба иги кюч келеди.

— Келсинле, кёрюбюз...

Кечеле, кюнле, бири бирин ауушдура, барадыла. Джайгы кюн да джерге мыдахланыб къарагъанча кёрюнеди. Аны хар джаннга джылыу берген таякълары окъ, тоб атылгъан джерге тие, тул-тубанда тас боладыла. Джау Ата джуртубузгъа теренден-терен кириб келеди. Къзауат башланганлы эки ыйыкъдан озду. Ол кесек заманны ичинде фашистле алгъан джерлеринде адамлагъа джетдирген кыйынлыкъларын айтыб айталмайдыла.

Окъла, тобла атылыб джанган шахарланы, кыйынлыкъда алджагъан къартланы, анасыз, атасыз болгъан сабийлени кёрюб, Кичибатырны джюреги бек эзиледи. Мадар болмай, артларына ыхтырылыб баргъанларына джюреги джарылады.

— Не заманнга дери барлыкъбыз былай?— деб командирге талай кере соргъанды.

— Огъай, биз къачыб бармайбыз. Кёресе да, ненча сермешинде болдукъ. Джауну аллындан джанлай да къагъа бармасакъ, боллукъ тюлдю. Биз бусагъатда аны уруб ууатыб къоялмайбыз. Эх, Кичибатыр, тохта, бир кесек эс джыйыб, кючюбюзню бирикдириб силкинсек, Наполеон Москвадан къайтхандан аман болуб къайытыр Гитлер бизни джуртубуздан,— деб анча сайын командири кёл этеди.

Июль айны исси кюнлерини бири эди. Кичибатыр болгъан аскер бөлех, сермеше келиб, кършоугъа тюш-

лю. Джанын артха салгъан бир солдат джокъду. Алай а джау аскер аланы джумдурукъча кысыб келеди.

— Джашла! Хар ким мадарынга кёре кършоудан чыгъаргъа кюрешигиз,— деген буйрукъ болду. Джаны саулай джауну кьолуна киши да тюшерик тюлду. Болмаса, арт огъум кесиме болур деген акъылда, хар ким джигитча сермешеди.

Кичибатыр кесини разведка бёлеги бла, берилген ишни тындырыб, ызына къайтыб келе, полку кършоугъа тюшюб тургъанын эследи. Къалай этерге билмей, сакъышы болдула джашла. Сора бир кесекден джаугъа иги джууукълашыб, от ачдыла. Джау джунчуду. Болгъан къатышды. Атыу кызыу барады. Кесибизникиле къалайда, джаула къалайда болгъанын айырмакълыкъ бек кыйынды. Ачы сермешуу иги кесекни барды. Кёз байлана, болгъан шош болду.

Кичибатыр чегет кыйырда тегерегине къарайды. Хар шыбыртха тынгылайды. Къатында джатхан джашланы хар бирине барыб, кёкюреклерине кзулагъын салыб тынгылайды. Алай а джюрекле ёмюрлюкге тохтагъандыла. Тебмейдиле.

— Сау полкдан киши къалай къалмады! Джашлада кзутулгъан болур, къалай ары кетдиле экен?— дей, аскерчи тенглеринден къарыуундан келгенча басдырды. Сора, фронт къайсы джанында болгъанын излеб, тегерекге къарайды, тынгылайды, джукъ да сезалмайды. Кичибатыр былайда иги кесек мычыды. Алай а, андан кёб туругъа мадар табмай, кетерге керек болады. Ачы сермешууледе джан берген нёгерлери таба къараб:

— Кечигиз, этер мадарым джокъду. Сизни дертигизни алырма, джаным сау болса, — деб чегетни теренине сингди.

«Огъай, сау полк къырылыб къалай къалыр?! Алай болургъа мадары джокъду?!» — дейди кеси кесиче. Къуршоудан къутулгъан чегетге айланнкъды ансы, тегерекде джау айлана тургъанлай, къайры барлыкъды? Мында тюбешир эсек а деб, хар шыбыртха тынгылай, тенглерин эсине тюшюре барады. Иги кесекни чегетге сингенден сора бир уллу терекни тюбуне чекдю. Тамам арыгъанын бусагъатда сизди. Санларына айтханын этдиралмай, ариу хансха сыртындан тюшдю. Олсагъатлай кезю кълккъыугъа кетди.

«Кичибатыр, мен сизге тебрегенме. Кавказгъа барыргъа эртдеден талпыб тура эдим. Энди къуллугъуму да толтурдум. Сен да Кавказгъа бараса да?!» — деб Михаил, къолунда гитче чумаданчыгъы бла, келиб, къатына олтурду.

Дагъыда бир кесекден: «Сен меннге Марияны да кергюзюрсе да! Школда аны джанына тийгенинге да кыйналыб тургъанынгы мен айтырма. Кичибатыр, сизни талларыгъыз ариуламыдыла?!»

Кичибатыр, сескекли болуб, кезлерин да ачхынчы, ёрге турду.

— Михаил, Михаил... — деб тюшюнде кергенине джангырды. Олтуруб, къарангы кечеге чегетде болгъанын кезюне кергюзтеди. — Михаил, сен, бир тукъум бир зат да кермегенлей, ёлюб кълалдынг. Мен а къазауат башланганлы ненча кере ёлюмню кезюне къарагъанма.

Тенглеринги тас этиб, кесинг джангыз кьалгъан ёлюмден да кыйын кёре эдим.

Талай замандан, туруб, кьарангыны джыра, терекледен тута да тегерекге кьарай, аллына атлай барады. «Фронт кьайсы джанында болгъанын билирге керекме. Танг атса, былайда джашагъанладан бир адамгъа джолугъурук болурма».

Къалын чегетни кьарангылыгъындан андан ары баралмай, джерге олтурду. Танг атхынчы сабыр болайым,— деб, алай таянды. Ач болгъанлыкъгъа, джанында азыгъына тиерге базмайды. Не ючюн десенг, аны талай кюннге джетдирирге кереклисин билиб, кесин тездюреди. Джукъларгъа да не бек кюреше эсе да, бир да кёзюне кьалкыу урмайды. Тюрлю-тюрлю сагъышла башына келе, ётген кюнлени кёзюне кёргозе, танг атдырады.

«Сейир тюлмюдю кечени кече узуну аллыма бир тукьум бир джаныуар тюбемегени. Джау алгъан джерледе ала да суймейдиле кьалыргъа. Къачхан болурла кьайры эсе да. Чыпчыкъла уа бу кьайгъылы чегетде джукъ сезмеймидиле? Алгъынча, джырла бла тюбейдиле тангнга. Огъай, ала да алгъынча джарыкъ джырламай кёреме».

«Туругъуз, хар джан-джаныуар, кьозгъалыгъыз. Тынчлыкъ джокъду, кьайгъы басханды»,— дегенча кёрюнедиле ала. Аланы кьайгъылы хапарларына джууаб этгенча, шуулдайды чегет.

Кичибатыр, алай олтуруб, ётмек кесекчикни алыб, бир-эки кьабханы бла тауусду. Суулугъун аузуна элтиди. Сора барын да джыйыб, ёрге турду. Башын ёрге этиб, кёкге кьараргъа изледи. Алай а терек бутакъладан

джукъ кѣрюнмеди. Къайсы джанына атланайым деб, да-
гъыда тѣгерегине къарады. Алай а джукъ айырмады.
Къайры болса да бир чыгъарыкъ болурма, деб онг къо-
лу болгъан джанына атланды. Бек кѣб джюрюдю, киши
кѣрмеди. Бир джаннга да джолукъмады. Алай бла талай
кюнню айланды. Бир элчикге тюбѣб, бир азыкъ да ал-
гъанды. Кюн батхан джанына айланганлы иги кесек за-
ман болады. Алай а фронт энтда узакъдады. Бир кюн,
шхууур да ашаб, былай тургъанлай, бир шыбырдагъан
тауушла эштди. Неди экен, деб сескекленди. Тѣгерегине
къарады. Шкогун къолуна алды. Къулакъ ийди. Алай а
джукъ эшитмеди. Аллына атлады. Олсагъатлай:

— Тохта. Атлагъанлайынга, атарыкъма, — деген ѳт-
гюр таууш эшитилди. Кичибатыр тохтады. Ол таууш кел-
ген джанына айланды. Иги къарады. Алай а киши кѣр-
меди.

— Эй, сен кимсе? Нек чыкъмайса?— деди Кичиба-
тыр.

— Шкогунгу ары ий,— деб терек артындап, агъач ки-
шича, биреулен къарады. Тозурагъан аскер кийимлери,
къап-къара сакъалы, узун мыйыкълары, бек джити къа-
рамы.

— Да сен да ий шкогунгу. Кимсе, къайдан келесе?—
деди Кичибатыр. Алай а ол джууукълашыб келген
джаш, толу ийнанмай:

— Сен, кѣб сѣлешме да, ким болгъанынги айт, ансы,
кѣремесе? — деб шкогун аллына тутду. Кичибатыр къа-
лай эсе да бир тюрлю бир затны сезиб, сакълыгъы къай-
ры кетди дер эдинг, шкогун энишге ийди. Кенг ышарды.

— Қъарайма да, экибиз да бирчалабыз. Мен солдатма, тенгим. Атым...— Бир кесек туракълаб...—Атым—Лёняды. Лёня,— деди. Олсагъатлай бир кесекчикге анасына джетиб: «Аначыгъым, сен атагъан атны орнуна къазауатны огъундан джан берген тенгим айтыучу атны айтханым ючюн, кечерсе», — деди ичинден.

— Мен да солдатма. Юнюсме, — деб Қичибатырны тюз къатына келиб тохтады «Агъач киши».

Джашла, бир-бирлерин сынагъанча, джити къарадыла.

— Сен кавказлы болурмуса? — деди Қичибатыр.

— Тюз билгенсе.

— Мен да кавказлыма, къарнашым, — деб Қичибатыр, аллына атлаб, Юнюсю кёкюрегине къысды. Кёб джылланы кёрюшмей тургъан къарнашлача, эки таулу джаш Белорус чегетде бир-бирлерин иги кесекни къу-чакълаб турдула.

VI

— Қъайда, кел олтурайыкъ, бир хапар айт. Қъайдан келесе? Қъайры бараса? Огъесе сен да менича болубму айланаса?— деб Қичибатыр, Юнюсю къолундан тутуб, джерге олтурду. Сора дагъыда джашны кёзюне джити къараб:

— Кавказда къайданса? — деб сорду.

— Қъарачайданма.

— Тохта, къарачайлымыса? ...— деб Қичибатыр аллына силкинди.

— Къарачайлыма... Сен къарачайлыланы таныгъанмы этесе?

— Мен да... Мен да къарачайлыма! Мараданма. Хайыркызыладанма.

— Сейир тюлмюдю? Таурухдача. Бир джерден келиб, Белорус чегетледе тюбешгенибиз, — деб Юнюс, ышаргъаны да кетмей, Кичибатыргъа къараб турду.

— Сен а кимледенсе? Айтсанг а, неге тынгылауну ийгенсе?

— Мен Элтаркъачданма. Къаракетладанма. Огъай, бизни тюбешгенибиз сейир тюлмюдю?!

— Тейри, туугъан къарнашым Юсуфха джолукъсам да, мындан бек къууанныкъ болмаз эдим. Бир хапар айт,— деб Кичибатыр, бети джарыб, Юнюсге къарады.

— Мен айтырма, бир эс джыяйым. Сен айт хапарны.

Кичибатырны бети биягъынлай мыдах болду. Терен ахсынды.

— Экибизни да хапарларыбыз бирча болурла. Энтда бизнича ненча джаш айланады экен бу чегетледе?

— Мен 257-чи полкда тахса бѐлюмню командири эдим. Къазауатны ал кюнлеринде огъунакъ аны ачыуун сынадыкъ. Чекден алай узакъ болмагъаныбыз себебли, аллына уруб келген фашистлеге къаршчы сермешулеге биринчи къошулдукъ. Алай а...

Кичибатыр тынгылады. Юнюс аны къыйналгъанын иги ангылайды. Алай къазауатны ачыуу джара салгъан джюрекге себеб болурча не айтсын?! Кичибатыр бир кесекден дагъыда хапарын башлады.

— Сен мени атымы Лѐня болгъанына бир кесек се-

йирсингенча кѳрген эдим. Ол анам атагъан атым тюлдю. Биргеме къуллукъ этген джашлада Михаил деб бир джаш бар эди. Ол, атымы айталмай, хаман Лѳня дей эди. Къазауатны биринчи кюнюнде джауну огъундан джан берген эди ол. Андан бери атымы соргъаннга Лѳня дейме.

— Тюз атынг а къалайды?

— Кичибатыр.

— Да, Кичибатыр, кѳб тенглени тас этдик. Алай а биз аланы дертлерин алырбыз.

— Сен а къалайда эдинг къазауат башланганында? Бу чегетге къалай тюшдюнг?

Кичибатырны соруууна джууаб эте, Юнюс къатында тургъан хызенин джууугъуракъ тартды.

— Сен ач болурса. Мында джукъчукъла бардыла. Былайда эллени биринде бир юйге баргъан эдим да, бир къарт амма табханын джыйыб, чегетге дери да ашырыб, энтда кел, балам, деб джылаб айырылгъан эди. Аны гырджынындан бир аша,— деб иги таба гырджынны чыгъарды.

Кичибатыр, узалыб, бир туурагъанны алды. Сора джангы тенгини кѳзюне къарады. Хапарынгы айт, дегенин аны къарамында айырыб, Юнюс:

— Да... Кичибатыр, бизде да болум алайыракъ эди. Бизни частыбыз Зембино деген джерге дери, сермеше да джанлай, келдик. Алайгъа джетерге биз иги седиреген эдик. Кесибиз да, арыб-тозуб, къарыусуз болгъан эдик. Алайда фашистле, бизни пленнге алыргъа умут этиб, тѳгерегибизни къуршоуладыла. Эки-юч кюнню къаты уруш

барды. Бизни джашла, аланы кьолларына тюшмез ючюн, джанларын аямай сермешдиле. Алай а бизден адамы да, кючю да талай кере кёб аскерге кьарыуубуз джетмеди. Бек аз адам кьутулду алайда. Сау кьалгъанла да бир-бирибизни табмадыкъ. Ол кьатышханда ким кьайры кетгенин билмедик. Ма мен фронт кьалайда болгъанын излегенли иги кесек заман болады Кьайры атласам да, бу чегетден тышына чыкьгъанлай, фрицлени юсюне чыгъама. Бу тегерекни ала толусу бла алгъандыла. Кьалайгъа джетгендиле, кьайдам, кишиден бир тюз-толу хапар билалмайма.

— Юнюс, энди биз фронтну излейбиз деб былай айланыб тургъандан хайыр джокьду. Насыбха, экибиз джолукьдукь. Энди кьарыуубуздан келгенча, кюрешни башларгъа керекди. Кел, оноу этейик,— деб Кичибатыр Юнюсю кёзюне кьарады.

— Тюз айтаса. Билемисе, кьалай иги адамла джашайдыла былайда. Ала бизге болушурукьдула. Партизаннга чыгъарыкъла да болурла.

— Партизаннга чыгъарыкъла уа кёбдюле. Алай а анга ашыкъмайкъ.

Юнюс Кичибатырны аузуна чабды.

— Кичибатыр, энди кеч да болады. Кел, былайда таянырча бир зат этейик, бек кьарангы болгъунчу. Сора оноу этербиз. Мен бек арыгъанма..

Кичибатыр Юнюсю бетине кьарады. Сора эрлай ёрге туруб аллына сюелди:

— Сеннге не болгъанды? Бетинг алай нек агъаргъанды? Кьайда, былай бир чёкчю, — деб кьайгъылы болду.

— Бир затым джокъду. Неге къарайса алай?

— Билегинг алай базыкъ некди? Тохта... тохта,— Кичибатыр Юнюсю сол билегине узалды.

— Эй, алай таукел тийме. Биягъында да, къучакъ-лайма деб, иги эзгенсе. Алай бош джарачыгъым барды. Энди уа сау болады.

— Теш гимнастеркангы! Кеч болуб къалгъынчы, мен къарайым, жангыдан байлайым.

Юнюс туймелерин теши. Кичибатыр аны кымыжа кёкюрегин кёрюб:

— Да, шохум, сен сейир этиб айланаса. Ич кёлегинги байлау этген болурса, — дей, Кичибатыр Юнюсю акъырынчыкъ гимнастеркасын гешиди. Акъ кёлеги къан бла бишиб, джарагъа джабышыб тура эди. Кичибатыр, къалай этерге билмей, мадарсыз болуб, тегерегине къарады.

— Байлауну мен кесим тешейим. Ма бусагъат,— деб Юнюс эрлай байлауну бери тартханы бла ауур ынгычхагъан тауушу чыкъды.

— Джаранг теренди. Кеси да къаллай аман болгъанды. Дарман табарыгъыбыз джокъду. Бир мадар этейик...

Бир кесекден талай ит-тили-чапыракъны алыб келди Кичибатыр. Бирин эзиб, къалгъанларын да аны юсю бла джарагъа салды. Сора кесини кёлегин джыртыб, эки джарты этиб, аны бла байлады.

— Сен былай олтур, мен бусагъат орун этейим,— деб дагъыда хаис джыртыб башлады. Иги кесекни джыртыб, орун джарашдырыб, Юнюсге:

— Къайда, былай таян,— деди.

Юнюс, аны айтханына бойсуна, билегини ауругъаны

да бир джанындан къарыусуз эте, джерге ийилиб, ариу ийис этген ханслагъа джатды. Кичибатыр, гимнастеркасын тешиб, аны юсюне атыб, къатына олтурду.

— Кичибатыр, мен бир кесекчик къалкъыйым,— деб Юнюс кёзлерин кысыды. Кичибатыр, рахат джукълагъан джашха къараб, кёб тюрлю сагъыш этди. «Муну анасы да кюн сайын, намаз этиб, джашына кёб тилек тилей болур. Билегинде джарасы теренди. Андан инджилиб тургъанлай, бу къарангы чегетни ичин келиб тургъанды. Алайды. Керек заманда адамгъа кюч, къарыу да къайдан чыкъгъанын билмейсе. Ма бюгюн да барлыкъ эди, джарасы къайгъылы да болмай. Мениге тюбегенинде сезгенди джарасыны ачыуун, ауругъанын да. Джукъла, солу, къарнашым»,— деб, тёрт джанын кыстырыргъа кюрешеди. Алай а джангыз гимнастёрка аждагъанча бир джашны къалайына джетсин. Кечени бир заманында Кичибатырны да кёзю илинди. Уяшганында, Юнюс, аны къатында олтуруб, гимнастерканы да аны юсюне джабыб тура. Кёзлерин ачханы бла секириб турду.

— Джукъласанг а, билегинг къалайды?

— Игиди. Бир хатам джокъду. Джукъудан да тойдум. Бек кёб заман бола эди мени былай татлы джукъламагъаныма.

— Ауур джаралы болгъан кёре эдим. Арт сермешуудеми болгъан эдинг?

— Огъай. Андан да эртдерек. Тюз къатымда гранат атылды да, осколка келиб тийгени бла билек этимде къалгъан эди. Сестра аны бери алыб байлагъан эди. Алай а багъа туругъа табыкъ болмады. Дагъыда сер-

мешину башланды. Болгъан къатышды. Барыбыз да каукуу болдукъ. Ол ашарыкъ берген ана дарманчыкъ бла байлагъан эди, ансы андан бери билексиз болуб да къалыр эдим.

— Сен айтханымдан чыкъма. Мен аны терк сау этерме. Былайда джууукъ элени биринде бир зат табарма. Дохтур, не фельдшер, ким болса да къалгъан болур адамла джашагъан джерде.

— Сен мени билегими къайгъысын къой. Ол сау боллукъду.

— Былайдан узакъ болмай Борисов сахар барды. Мен аны тегерегине айланыб да кетгенме.

— Немецле кѣб болурла анда?

— Ёмюрден бери ол сахаргъа не болуб тургъанча, ала бир айланадыла! Кѣрсенг, джюрегинг джарылыр. Аланы да бир экисин ѳлтюрѳб...

Юнюсю не айтыргъа излегенин ангылаб, Қичибатыр аузуна чабды.

— Огъай, алай боллукъ тюлдю. Биз аланы джюзле бла кырыргъа керекбиз.

— Энди уа биз алагъа кѣргюзюрѳюз!..

Джашла, ушакъ эте, иги кесекни турдула. Юйлеринден, эллеринден бир-бирине хапар айтдыла. Сабий джылларында таулада айланганларын, джайлыкълагъа чыкъгъанларыны юсюнден сѣлешдиле. Иги кесекни олтуруб, джууукъ элени бирине барыб, бир хапар билирге, ашарыкъ къайгъы да этерге атландыла.

Кѣб кюнлени айландыла джашла чегетде. Юнюсю билеги игиге айланды. Бир кюн, ингир бола, бир элчик-

ни къатына джууукълашдыла. Четге алай узакъ болмай, бир юйчюкню эследила. Энди анда адам джашай эсе, бир хапар билирге боллукъду, деген акъылда, букъдула. Юйчюкден кез алмай къарайдыла. Бир джан кымылдамайды.

— Кичибатыр, сен былай тур, мен арлакчыкъгъа барайым да, сызгъырыб бир кереим — деди Юнюс.

— Огъай, тохта! Алай оюмсуз атларгъа болмайды. Энтда бир кесекни къарайыкъ да, анга кере этербиз. Юйчюкню ичинде немецле тура эселе уа?

Юнюс джууаб этмеди. Бауурларын джерге бериб, эл таба айланыб джатдыла джашла. Бир заманда Кичибатыр:

— Юнюс, ары къарачы. Ол юйден чыкъгъанланы кереми се? — деб шыбырдады.

— Эй-эй, немецледиле! Хаж-хужларын эшитемисе? Тюз четгени кыйырында юйчюкде не этедиле экен? — деб Кичибатыргъа джууукълашды.

Немецле, не эсе да кюле, харх эте, къоллары бла не эсе да кёргозе, джукъну да истем этмей барадыла.

— Кичибатыр, бир къагъармы эдик аланы? Четге сингиб кетсек, джеталлыкъ тюлдюле.

— Ашыкъма, былайда уялары бар эсе уа. Бир ышан билейик. Анга кере этербиз. Энтда бир кесекни бир къарайыкъ.

Джашла кёб сакъламадыла. Немецле ташайгъанлай, юйден бир къарт тиширыу чыкъды. Арбазда не эсе да бирге кез джетдире, орам таба къарады. Сора ашыгъыш

юйге кириб кетди. Олсагъатлай бир къарт чыкъды. Ол экиси бау таба атландыла. Бау да чегетге джууугъуракъ эди. Ол баугъа джетерге, Кичибатыр:

— Эй!.. — деб акъыртын сызгъырды. Олсагъатлай къарт, сескекли болуб, тегерегине къарады. Къайсы джанындан таууш келгенин иги сезалмады.

Кичибатыр дагъыда бир кере сызгъырды да, сора, киши ала таба къарагъанында, бармагъы бла чакъырды. Къарт туракълады.

— Къоркъма. Биз джукъ этерик тюлбюз. Ол сизден чыкъгъанла энтда бир джумуш айтхандыла.

Къарт бир да къымылдамайды. Бир болушлукъ излегенча, юйлери таба къарады.

— Акка, къоркъма да, кел. Биз да сенича бирбиз, — деди Кичибатыр. Юнюс а тынгылайды. Шкогун ол юй таба буруб, эсин ары ийгенди. Къарт, акъыртын атлай, джашланы къатларына келди. Аланы болумларына, сыфатларына къараб, кимле болгъанларын сезди.

— Балаларым, тохтагъыз. Бусагъатда былайдан чыкъсагъыз, адам эслер. Ол сизни «шохларыгъыз» да алай узакъ кетмегендиле. Кёз байланнгынчын былайда туругъуз. Ачмысыз?

— Огъай, ач да тюлбюз. Сизде немецлеми турадыла? — деди Кичибатыр.

— Огъай. Джашаргъа бизни юнюю джаратмайдыла. Алагъа къарар адамыбыз да джокъду. Алай а хар кюн сайын келиб, былайда бир ат оюн этиб кетмеселе болмайды. Партизанланы марайдыла.

— Да сора партизанла бармыдыла былайда?

— Эй, сен теренге кирдинг. Сабыр болугъуз, мен юйге кетдим. — Къарт алай айтханы бла ары бурулуб кетгени тенг болду.

— Алан, Кичибатыр, бизге алай кибикле этиб, фриц-лени алыб, юсюбюзге чыгъыб къалса, не этерикбиз? — деди Юнюз.

— Да кесинги тыялмай тураса да, ол заманда кырырбыз къарыуубуздан келгенча, — деб ышарды да, Кичибатыр дагъыда къошду:

— Огъай. Алай этерик адамгъа ушамай эди. Алай а сакълыкъ игиди. Келчи, бир джанына джанлайыкъ, — деб экиси да башха джерге кечдюле. Ингир а къарангы болуб барады.

— Юнюз, билемисе, ма бу заманда элде болгъан къозгъалыб, къаллай ариулукъ болады. Энди уа эслей-мисе? Ёлюгю болгъан юйдеча, болгъан мыдахды. Адам-ла джашагъан элге да ушамайды. Итле, къаллай бир адамгъа кыйынлыкъ салгъан болурла!

Кичибатырны сёзюн арбазгъа чыкыгъан къартны ауазы бёлдю.

— Эй, Варя, ол эчки келмеди да къалды. Мен анга бир къарайым, — деб чегет таба атлады. Ол джашла алгъын тургъан джерге барды.

«Эй, джазыкъла уа, кетибми къалдыла экен? Бир бек тозураб тура эдиле. Ийнанмадыла меннге...» — деб сагъышлы болду. Аны къайгъылы мурулдагъанын да аз-буз эшитиб:

— Биз былайдабыз. Не дейсе? — деди Кичибатыр.

— Терк огъуна юйге сыбдырылыгъыз. Мен да ызыгъыздан мычымай джетерме, — деди къарт.

— Къоркъмагъыз. Юйде айтханма. Къатындан сора киши джокъду. Мен тегерекге да бир кез джетдирейим, — деб аладан кери кетди. Джашла, эрлай ёрге туруб, экиюч атлагъанлары бла къарангы коридорчукъну къатына джетдиле.

— Джанчыкъларым, келигиз. Дженгил бери киригиз, — деген джумушакъ ауаз эшитилди. Къарасала — къарт тиширыу, эки къолун бири бирине ышый, орнунда тебджилдей тура.

— Ингир ашхы болсун, амма, — дедиле джашла бирден.

— Ой игилик, ашхылыкъ кёрюгюз, балаларым. Келигиз. Бери киригиз, — деб эшик таба къолун узатды. Тар юйчюкню ичинде башы болмагъан лампыны отчугъу джылтырайды. Кечген юйча, болгъан къатышыбды.

Джашланы тегереклерине къарагъанларын эслеб, амма:

— Мурдарла, кёб болмай, келиб, не излей эселе да, болгъанны къатышдырыб кетгендиле. Олтуругъуз ары. Мен бусагъат сизге бир джылы затчыкъ этейим. Ийнекни саууб, сютчюк да ичирейим. Олтуругъуз, джанымла, мени джашларым да, къайда эселе да, сизнича айлана болурла. Джаныгъызгъа къурман болайым, — дей, юйден чыкъды.

Быллай джумушакъ ана сёзлени джашла эшитмегенли иги кесек бола эди. Кёллерине кёб зат келди. Бир бирине къарадыла. Ол кёзюуде эшикден къарт кирди.

— Итле, энди бюгече келлик болмазла. Аллыгъызгъа ашарыкъ салгъынчы хапар соргъаныма айыб этмегиз да, къайдан келесиз, не эте айланасыз, нёгерлеригиз кёбмюдюле, бир-эки хапар айтыгъыз, — деди къарт, джашланы къатларына олтуруб.

— Биз сизге джугъубузну да джашырмай айтыр эдик, айтыр зат болса. Ма экибиз да бири бирибизге чегетде тюбөб айланабыз. Бир тукъум бир хапарыбыз джокъду.

— Да чегетге къайдан чыкъдыгъыз? Къачханмы этгенсиз?

— Огъай. Джукъдан да къачмагъанбыз. Биз болгъан аскер бёлекле сермешнуледе чачылгъандыла. Чачылгъандыла деген да алай тюз тюлдю. Джашла джигитле-ча къазауат этдиле...

— Хы, ангыладым... Ангыладым... Алларына ургъан кёзюулериди. Алай а бара баргъан заманда мен айтханны эсигизге тюшюрюрсюз. Ала ёрге турмазлыкъ бол-лукъдула. Аны ючюн заман керекди. Къоркъмагъыз. Сиз джангыз къалгъанбыз деб мыдах болмагъыз. Сизге болушурукъла кёбдюле. Алай а сакъ айланыгъыз, — деб джашлагъа къараб сёлешди.

— Сизде элде не хапар барды? Немецле кёбмюдюле? Халкъгъа артыкълыкъ этемидиле? — деб сорду Қичибатыр.

— Эй, джашла, аны уа сормагъыз. Болгъанны алгъандыла. Коммунистлени, комсомолчуланы излеб, джерни кыръдышын къобарадыла. Тюнене уа биреуленни асмакъгъа асхандыла. Къатынын да тутуб турадыла.

Эки джашчыкълары — бирине он джыл, бирине юч джыл — кеслери джангыз кългъандыла.

— Не ючюн джетдирдиле алагъа ол кыйынлыкъларны? — деди Юнус. Кичибатыр а кълшын-башын туююс олтурады.

— Киши алгъын эл советни председатели болуб ишлей эди. Кълтыны уа фельдшер эди. Ала бир джаралы солдатны джашырыб тура эдиле. Ол элде сатхычмы айтхан эди, кеслерими сезген эдиле, бир кюн алагъа тинтиуюл этдиле. Чардакъда бир буту болмагъан аскерчи джашны табханларында, тамам кълтургъан итлеча болдула. Ол джаш бла неге кюрешебиз деген болур эдиле, алайда огъуна атыб ёлтюрген эдиле. Ол киши бла кълтынын а алларына сюрюб кетген эдиле. Ол эки джашчыкълары бла аталарыны бутларына чёргелиб джылагъланларын, ийигиз да кълуюгълуз, деб тилегенлерин кёргенле бюгюн да джыламсыраб хапар айтадыла. Бир уллу немец шкогуну кълыйыры бла юч джыл болгълан джашчыкълары тюртюрб ийгенинде, джыгълылыб уруб, бети, болгъланы кълан болгълан эди, дейдиле... Эй, джашла, кълуюгълуз, кълуюгълуз аланы этгенлерин.

Кичибатыр не эсе да айтыргъла тебрегенлей, эшик ачылды. Кълунда сахан табагълы бла Варвара эшикден кирди.

Джашла не эсе да бек кълыйгълылы болгъланларын таныб:

— Кълоркълмагълыз, тегерекде джукъл кёрюнмейди. Кълараб келеме. Бир иги ашагълыз, — деб алларына шхууур салды.

— Сен джашыңга деб тургъан затчыкъларыңгы да чыгъаргъан кёреме, — деди киши.

— Джашымдан башха кёрмейме мен быланы да, — дей, хар нени да джашланы аллары таба этеди. Аланы дженгил-дженгил къабханларындан инджилиб айланганларын таныйды.

Джашла уа ашаб бошаб:

— Сау болугъуз, — деб эрлай турдула. — Энди биз кетейик.

— Бир кесекчикни мычыгъыз, — деб, къарт ана эрлай эшикге чыкъды. Къарт киши уа аланы къатларына келиб:

— Бюгече былай бир солурму эдигиз? Мен тангнга дери къарауул болгъанлай турур эдим, не? Бир бек арыгъанча кёрюнесиз, — деди.

— Огъай. Чегетде да солурукъбуз. Бизни ючюн сизге да бир къыйынлыкъ келмесин. Керек болсакъ, биз энтда джокъларбыз.

— Аллах, аллах... Сизге болушургъа не заманда да огъай дерик тюлбюз. Былайда алай узакъ болмай Борисово шахар барды. Анда бизден бир кёб адамланы тутуб турадыла. Джесирге тюшген аскерчи джашладан да нги кесек адам барды дейдиле... — деб, биягъы киши хапар айтыб тебрегенлей, къатыны кирди. Иги уллуракъ хызен бла бир затны джашлагъа узатды. Сора дагъыда къойнуна узалыб, эки къол джаулукъну чыгъарды.

— Была бла бетигизни сюрте турурсуз, сапын да салгъанма.

— О-о! Да сиз бизни кьонакъ юйде тутханча тутаргъа деб башлагъансыз да чегетде... — деди Юнюз.

— Сау болугъуз, — деб Кичибатыр, энишге ийилиб, хурметли ананы мангылайындан бай этди. Къартны да къолун тутуб, кетерге тебрегенлей, киши:

— Тохтагъыз, сабыр болугъуз. Мен бусагъат къайта-йым, — деб эшик таба атлады. Джашла сюелгенлерича къалдыла. Бир кесекден къайтды. Къолунда иги кесек заты.

— Была сизге жарарыкъдыла. Сизнича келген биреулен кьоюб кетген эди. Не болду эсе да, экинчи джокъламады. Алыгъыз, — деб алагъа узатды. Джашла, асыры кьууаннгандан, не этерге билмей, къартны кьучакъладыла. Бир кесекден, саламлашыб, чегет таба айландыла.

— Энди бир кесек партизанлыкъ этерге боллукъбуз, — деди Кичибатыр.

— Ол адамланы аламатлыкъларын кёрдюнгмю! Солдатны джашыргъанлары ючюн биреуню асмакгъа асдыла, ала уа солдатланы юйлерине джыйыб, ашата, ичтите турадыла. Быллай адамлагъа тюртюле турсакъ, алай бек инджилмей айланлыкъ эдик.

— Билемисе, кел, Борисово шахар таба бир барайыкъ. Алай анда бир зат этала эсек, бир кёрюрбюз. Не, къалай дейсе? — деб туракълады Кичибатыр.

— Да джюгюбюз ауурду. Быланы бир джерде асырасакъ керек эди. Борисово шахаргъа уа ма ол джанына барлыкъбыз. Мен билеме, — деди Юнюз.

— Тюз айтаса. Излесек, дженгилирек табарча бир

джерде асырайыкъ, элталгъаныбыз тенгли бирни бирге-
бизге алайыкъ да барайыкъ.

— Чететни ма ол джанында уллу джол барды. Ол
Борисово шахаргъа элтеди.

VII

Немец гестапо кесини къара ишлерин бардырады.
Тёгерекде партизанла болгъанын сезгенли уа, артыкъ
да къаты болгъанды. Алагъа болушханланы излегенлей
айланады. Аз да ишек этгенлерин тутуб, уллу къыйы-
лыкъла джетдиредиле.

Элли беш коммунист бла комсомолчуну тутуб, ала-
гъа этген артыкълыкъларыны юсюнден ол джерде адам-
ла бири бирине джыламсыраб айтадыла. Немецле, не
этселе да, совет адамланы бюгалмайдыла.

Ала бла кюрешгенден хайыр чыкъмазлыгъын билиб,
гестапо термилтиб ёлтюрюрге оноу этеди. Коммунистле
бла комсомолчуланы башха джерге джибередиле. Алай
уллу болмагъан колонна акъыртын келе тургъанлай, Ки-
чибатыр бла Юнюз аны эслейдиле.

— Чететден тюз юслерине чыгъыб къала эдик,— деб,
Кичибатыр джерге къабланады. Юнюз:

— Башыбызны уа иги къаратхан эдик. Эследилеми
экен? — деб аны къатына джатды.

— Эслеген болмазла. Ансы къуугъун этиб чабарыкъ
болур эдиле. Артыкъ да бусагъатда сагъайыбдыла.

— Конвоирлары уа кючлюдю. Ол кесек адамгъа алай бир неге басынгандыла?

— Да, ол бир колоннача, тас болуб къалмасын, дегенлериди.

— Энди алай ийиб къоябызмы? Юнюс, не дейсе? — деб Кичибатыр тенгине джууугъуракъ барды.

— Да биз башха ишге тебрегенбиз да. Къайдам, экин да бюгюн бардыралырбызмы? Къалай десенг да, хазырма, — деди Юнюс.

— Офицерлени ол управлары джукъгъа къачарыкъ тюдю. Аны тамбла, бирсикюн болса да чачарбыз. Бюгюн быланы къутхарайыкъ...

Джашла мыдах бетлеге, аланы алларында сюрюб баргъан фашистлеге къарайдыла. Бир кесекни тынгылаб турдула. Аланы къутхаргъан алай тынч болмагъанын Кичибатыр, Юнюс да иги ангылайдыла.

Алай а экиси да, къалай этсек тынч болур деб, сэгъышлыдыла.

— Конвойда мен он адамны санадым, — деди Кичибатыр.

— Саутларын да кѳресе, — деб джууаб этди Юнюс.

— Барсынламы алай эсе, не? — деб тенгине башын бурду.

Юнюс илгеннгенча этди.

— Къалай айтдынг алай! Аланы, къайры элтселе да, игиликге элтмегенлерин сен да, мен да билебиз. Сора къалай этиб къоярбыз алай?

Кичибатыр ышарды.

— Сени алай айтырынгы биле эдим. Алай эсе, кел,

алларына барайыкъ да, табыракъ джерде марайыкъ, — деди.

Юнюс бла Кичибатыр артларына сюркелдиле. Энди былайда уа киши кѳрмез дегенлеринде, ёрге туруб, аякъларын шыкъыртсыз алыргъа кюреше, дженгил алгъа кетдиле. Джол тарыракъ болуб чегетге кысылгъан джерде терекле бла кѳкенлени араларында бугъундула.

— Къалай этерибизни ангыладынг да, Юнюс? — деди Кичибатыр.

— Ангыладым, джолдаш командир!

Кичибатыр ышарды. Сора бир кесекни сагъыш этиб туруб:

— Юнюс, кѳрюрсе, бизни къаллай партизан отрядыбыз болса да. Анга командирге уа сени айырлыкъбыз. Партизан джашаугъа, артыкъ да операцияланы бардырыгъа отса.

— Кичибатыр, къайсы отрядха эте тураса командир? Онунчугъамы, джыйырманчыгъамы? — деб Юнюс Кичибатырны накъырдасына къошулду. Аланы кѳрген адам бу джашла кыйын сермешиге хазырланадыла деб бир да айтырыкъ тюл эди. Кичибатыр бла Юнюсю да кѳллеринде не бар эди, къайдам. Кѳб оюмла келе болур эди башларына. Адамыча сауутланнган фашист солдатла аланы аяб кѳймазлыкъларын джашла иги биледиле. Андагъылы бери былайгъа джеталмагъанларына къара. Кѳб кыйынлыкъ джетгенди, аякъларын кючден аладыла. Ашыкъдыргъандан хайыр чыкъмазлыкъын билиб, конвой да алай бек кюрешмегенча кѳрюне эди.

— Кичибатыр, насыбыбыз болса, джесирледе бизге болушургъа къарыуу болгъан адамла болурла. Ансы...

— Ансы къыйын боллукъду. Тюз айтаса. Бизге болушурукъла кёбдюле. Джерибиз, терегибиз, кёкенибиз да бизге болушады, кёресе.

Кичибатыр бла Юнюсю сёзлерин тюз къатларында атылгъан шкок таууш бёлдю. Ала сескекли болдула.

— Бизними эследиле экен? — деди Юнюс.

— Тохта. Къарачы, башха джанына айлангандыла ала. Ол джанындан шыбыртмы эшитгендиле да.

Кичибатырны айтханына джууаб этерге излегенча, бир агъач къоянчыкъ бир терекден бир терекге секирди. Алай а дагъыда шкок атылды. Олсагъатлай акъ ёшюню къаннга бояла, акъ джуммакъчыкъ джерге тюшдю. Колонна да ол кёзюуге бугъунуб тургъан джашланы къатларына джетди. Юнюс, буйрукъну сакълай, Кичибатыргъа къарады.

— Башладыкъ. Эх, Юнюс, ышаннга алыб бир беклечи? — деди Кичибатыр.

Олсагъатлай автомат от чакъды. Джашла, туурагъа чыкъмай, бир джерден да кёб атыб турмай, дженгил-дженгил бир джерден бир джерге кёчюб, тохтатмай атадыла. Талайын агъызгъандан сора: «Ура-ура-ура!» — деб, чегетден чартлаб чыгъадыла. Джесирле да, къарыуундан келген, келмеген да, немецлеге мыллыкларын ахандыла.

— Болушугъуз, джолдашла! Уругъуз итлени, адам къандан тоймагъанланы бошагъыз! — деб къычыра, Кичибатыр аланы араларына кирди.

— Кичибатыр, сакъ бол! — деген ауаз келди. Башын буруб къарагъанында, бир немец Ююсю тюбге салыб, бири да Кичибатырны ышанига ала тура. Кичибатырны бети тюрленди. Алай а ол автоматдан от ачаргъа джауну шкогу чыкъырдады. Шкок атылгъаны бла бир уллу солдат аны ары тюртгени тенг болду. Кеси уа солууун да алмай, джерге ийилди.

Ююс да бычагъы бла юсюн басхан фрицден бошады. Алай а ол бири къачыб къутулуб кетди. Болушлукъ келгенине ийнанмагъанча, адамла, бир джерге басыныб, таулу джашлагъа соруула бериб кюрешедиле. Сора бары да, партизан отрядыгъызгъа алыгъыз бизни, деб тиледиле.

— Алкъын партизан отрядыбыз джокъду бизни. Кёб турмай къурарыкъбыз. Ол заманда барыгъызны да алырбыз. Ары дери уа былайда элдеде бугъа туругъуз, — деди Кичибатыр.

— Атыгъыз къалайды. Сиз кимлесиз? — деди биреулен.

— Атыбыз а?.. Мен — Коляма, аны аты уа Лёня. Партизанлабыз.

Джашланы къара сакъаллары, узун мыйыкълары, джити къарамлары, ётгюрлюклерин танытхан сёзлери, ишлери...

— Багъалы джолдашла, джолугъуз болсун! Келигиз, биз сизни элге дери ашырайыкъ. Юйлеге чачаргъа да болушайыкъ, — дегенинде Кичибатыр, бары да чегетни ичи бла билген эллери таба кетдиле...

Лукомля деген джерчикде болгъан зат гестапону та-

мам алындырды. Ол хапар келгенинде, гестапону тамадасы, кабинетинде ары-бери джорта:

— Кюндюзгю кюн сауутланган адамларыбызны кыра тургъанла тамбласында бизге не этерлерин билемисиз? Партизанлары тутуб, алыб келигиз меннге, джанлары саулай келтиригиз!.. Ийигиз адамлары чегетге! Аулагъыз! От салыгъыз! Джандырыгъыз! Кюйдюрюгюз!

Талай замандан Кичибатыр бла Юнюс былагъа болушуб туруучу Михаил деген къартны юйюне келдиле.

— Да сиз къалыб кетдигиз да. Уллугъа кетгенсиз. Игитда унутасыз. Хар ким узакъдан къараб кюркыгъан эсэсчилени кырсатгъыз, бирин а джюрексиз этиб ийсегиз, игитда боласыз уллу келлю, — деб, накъырда эте, джашлары олтуртду.

— Сиз аланы къайдан билдигиз! Ким хапар айтды? Бош этген адамларыбызны башха элге букъдургъан эдик да, — деди Кичибатыр.

Юнюс да, сейир болуб, кишини аузуна къараб туралды.

— Бизге уа ол сизден къутулгъан фриц хапар айтды. Ой, ол кюн гестапода бир чот бар эди да, къой-къой! Аны ююн, мени кълумдан келсе, сизге бирер уллу саугъа берир эдим. Тохтагъыз, чынларыгъыз неди?

Кичибатыр кюлюб:

— Мен сержантлай турама, Юнюс а генералгъа джете кетгенди. Кертисин айтсам, Юнюс болмаса, ол къачхан эсэсчи менден бошаргъа тебреген эди. Ол кычыргъаны бла джесирлени бири, мени аллыма сюелиб, кеси джауну огъундан ёлдю.

— Алайды. Халкъ аны баш бошлугъу ючюн кюрешгенлени ёмюрден бери да сакълагъанлай келеди, — деди Михаил. Сора, ич юйге кириб кетиб, талай къагъытны алыб чыкъды. Аланы джашлагъа узатды.

«Борисово шахарны къатында, тегерекде элле болгъан джерледе Коля Чёрный бла Лёня Чёрный деб совет бандитле бизге къаршчы кюреш бардырадыла. Кеслери да къызыл офицерледиле. Ала, джукъ билмей тургъанлай, чабыуулла этедиле, адамларыбызны ёлтюредиле, джетген джерлерине от саладыла.

Ким да болсун, бандитлени башларын алыб келгенге, хар бирини башы ючюн элли минг сом ачха бла экишер ийнек берилликди. Ол бандитлеге болушхан, аланы джашырыгъа кюрешген Герман империяны джаууду. Ол адамланы юйдегилери бла къырлыкъбыз, юйлерине от салыб, тамырлары бла къурутурукъбуз...»

Андан ары уа аланы къаллай адамла болгъанлары, аланы билирге, нелеринден таныргъа боллугъу бек тюз джазылгъан эди.

Кичибатыр бла Юнюс эрлай окъуб чыкъдыла. Бир бирине къарадыла.

— Ол къачхан эсэсчи билдиргенди ансы, бизни киши да кермегенди, — деди Юнюс.

— Ой, аны хапарын да къоюгъуз. Бизге тул-тубанча бир уллу отряд чабхан эди деб, ол бир затла айта эди.

— Да ол джашланы джашырыб, алагъа тахса бериб тургъан кеслерини бир ышангылы адамлары болгъанын билселе, къалай этерик эдиле? — деди ол заманда юйге кирген аны юй бийчеси.

— Джашларым, сизни кёрюрге термилиб тура эдим. Джаныгъызгъа кърман болайым, — деб аланы кёзю-кёзюу кърчакълады. Кичибатыр бла Юнюс, туугъан ана-ларын кърсханча, белорус ананы кёрюреклерине кърсыб:

— Биз да тансыкъ болгъан эдик. Алай а таблыкъ болмады да, — деб, кечмеклик тилегенча, кёзюне кърардыла.

— Ангылайма, балаларым, ангылайма. Сакъ айла-ныгъыз.

— Сен ол джашлагъа деб асырагъанынгы да келтир, эрлай бир зат ашат. Джолдан келедиле. Ач болурла.

— Тюз билдигиз. Нени да ашарлай болгъанбыз.

Фёкла кесек заманны ичине тепсини юсюн хар неден толтурду. Къайдан чыгъарды эсе да, бир шишаны да чыгъарды.

— Муну сизге сакълаб тура эдим, — деб Михаил ич-нини стаканлагъа кърйду.

— Багъалы Кичи-батыр, багъалы Юнюс, сизни сау-лугъугъуз болсун. Хар заманда да джолугъуз болгъан-лай айланыгъыз. Джау окъдан сакъланыгъыз. Джаула сизден бек къркъадыла. Энтда атыгъызны кёр кере айтдырыгъыз. Хорлам ючюн! — деб, стаканын джашла-ны стаканлары бла кърагъыб ичди.

Андан сора ала иги кесекни ушакъ этиб турдула. Партизанла керекли хапарланы билдиле. Керекли зат-лары алдыла. Михаил аланы ашыра чыкыгъанында, Кичибатыр бир кесек туракълады.

— Къркъамыса? Джашырма. Кёллери къраллыкъды

деб, чырт джашырма... Бизге кѣб болушханса. Бизни ючюн... — деб дагъыда не эсе да айтыргъа башлагъанлай, Михаил джашны аузуна чабды.

— Алай айтыргъа къолунгдан къалай келди? Ала ол къагъытчыкъны джазгъанлай, къоркъуб къалды дебми тураса? Огъай. Ала энтда кѣб кере джазарла аллай къагъытланы. Сиз а хар къуру да келгенигизча келе турма сагъыз, эшитмедим демегиз, — деб ышарды.

— Табхан хапарымы билдирме. Не бла да болушурма. Ансы сиз мени гестапогъа ишлетирге умутму этесиз?

— Кечигиз, Михаил Борисович. Бек сау болугъуз. Сау къалыгъыз, — деб джашла, аны къолун тутуб, къарангыда ташайдыла.

VIII

Кичибатыр бла Юнюз Борисово шахарны къатында айланганлы талай кюн болду.

Умут этгенлерича болмагъандыла. Қылайгъа къарасала да, сауутланган немец солдатланы кѣредиле. Пленге тюшген аскерчилени къалайда тургъанларын биллмагъандыла. Гестапону къалайда орналгъанын билгендиле, алай а анга къарыулары джетмезин ангылаб, джангы оноу этедиле. Бир кюн, алай олтуруб, шахар таба къараб тургъанлай, бир кѣб адам уллу джолну келгенин кѣрдюле.

— Кимледиле экен? Узакъдан аланы ким болгъанларын таияллыкъ болмазбыз. Джууукълашсынла, — деб, Кичибатыр да ала таба айланды. Экиси да, андан къаратгъан аланы эслемезча, чегет таба букъдула. Терек артына бугъа туруб, ёрге сюелиб къарадыла. Джукъ айырмадыла. Юнюс эрлай терекге ёрледи. Сора бир кесекден:

— Кичибатыр, бери мин. Дженгил, — деб шыбырдады.

Кичибатыр да Юнюсю къатына ёрледи. Экиси да джол таба къарадыла.

— Хы... Адамланы алларына сюрюб келедиле. Унутханмыса ол чегетде джолукъгъан кишини айтханын. Концлагерге элтириклерин, Германиягъа ашырлыкъларын да бу джол бла сюредице дегени эсингдемиди? Бир ажымсыз... — деб Кичибатыр не эсе да айтыргъа тебренлей, Юнюс:

— Ары бир къара, фриц шкогу бла къайсысын эсе да туюе турады.

Ары къара дегени бла шкок атылгъан таууш чыкъды.

— Ит, къайсыны эсе да ёлтюрдю, — деди Кичибатыр.

— Биз аланы бошаргъа керекбиз. Кичибатыр, нек тынгылаб тураса? — деди Юнюс.

— Тюз айтаса. Болушургъа керекбиз...

Кичибатыр бла Юнюс алай эте тургъунчу, колонна, акъыртын къымылдай, джууукълаша келеди. Джашла эслерин ийиб къарайдыла. Талай замандан тозурагъан совет солдатла, офицерле, ачдан къарыусуз болгъанлары таныла, аякъларын кючден ала, аланы тууралары бла озуб тебрелиле.

— Хазыр бол! — деди Кичибатыр тишлерин кыса.

— Конвойда немецле аслам шойдула да, къарыуубуз джетерми? — деди Ююс.

— Былайда чабабыз десек, сахар асыры джууукъду, андан джетиб къалырамы, ансы ол конвойгъа уа къарыуубуз джетерикди.

— Къалай дейсе да?

Терилери бла суюклери болмаса джукълары къалмагъан адамла бек акъыртын кымылдайдыла. Немецле, джете да сыртларындан шок бла тюрте, ашыкъдырыгъа кюрешгенликге, бирин да дженгил атлаталмайдыла. Кичибатырны тынгылаб тургъанына тѣзалмай, Ююс:

— Былай этибми турлукъбуз? Къалай этебиз? Бу сагъат чартлаб чыгъыб атыб башласам, аланы джунчугъанлары бла сен мындан мараб къагъар эдинг. Ол адамлада да къарыуу болгъан болушурукъду.

— Телими болгъанса? Тохта, бир кесек барма кьой. Шахардан узагъыракъ кетгенлери табды бизге. Кел, биз да чегетни ичи бла, аладан артха къалмай, барайыкъ, — деди Кичибатыр. Джашла тебретиле. Кичибатыр дагъыда:

— Сен, чартлаб чыгъайым да, атыб башлайым дейсе. Сѣз ючюн, сен алай этдинг, мен да санга кьошулдум. Конвойну толусу бла кьурутмасакъ, джесирледен кеси-биз бошаб кьоярыкъбыз. Биз къачарбыз да чегетге кьутулурбуз. Алагъа уа дагъыда артыкъ азаб салыныр.

— Тюз айтаса.

— Мен бас дегенлейиме, ма ол аллында керпеслениб баргъан экеуленни кѣремисе, аланы мара. Итле, ол ла-

хор эте, харх эте баргъанларын кёремисе!.. Иги ангыладынгмы? Сен айтханлай, чегетден шыб деб чыгъыб, от ачханлайыбызгъа, ала джунчурукъдула. Къатышырыкъдыла. Ол кёзюучюкню хайырландырыб, фрицледен бошаргъа керекбиз.

— Сыртлада аталарыны сюрюулерин кютгенча, джукъну да истемей баргъанларына джюрегим жарылыб барады. — деди Юнюз.

— Хо... Бизге ким да неди деб а барадыла! Адам чабар-зат деб джети джукълаб тюшлеринде да кёрген болмазла. Ансы конвойну да алай аз адамдан кюуарыкъ тюл эдиле.

— Ары къара, не этерге тебрегенди?! — деб Кичибатыр колоннаны арасы таба кюолун узатды.

Бир немец, экеуленни шкогу бла тюрте, бир джанына чыгъарды. Ала алларына бир-эки атлаб тохтадыла. Фриц дагъыда тюртдю. Олсагъатлай ол адам джыгъылды. Аны нёгери, немец таба айланыб, тюз бетине тюкюрдю. Эки кере шкок атылды. Совет офицерле, арт солууларын ала, бауурларын джерге бердиле.

— Джаныуарланы этгенлерин кёремисе?! Ол офицер алаamat этди анга, — деди Юнюз.

Уллу джел келиб тенгиз кюзгъалгъанча, чайкълды колонна. Болгъан гюрюлдеди. Алай а, къарыулары тауусулуб, кюоллары байланыб тургъан адамла не эталлыкъ эдиле. Юнюз алгъа силкинди. Алай а Кичибатырны кючлю кюлу аны тыйды.

— Ашыкъма. Болгъанны къатышдырыб, ол джарыланы кырыдырыб кюоярыкъбыз, — деди Кичибатыр. Таб

заманны марай, ала иги кесекни келдиле колоннаны ызындан чегет бла. Кичибатыр:

— Энди былайда шкок атылгъан таууш шахаргъа эшитилмез, не? — деди, Юнюсге джити къараб. Сакълаб тургъан заманы джетгенине къууана, Юнюс:

— Игит да эшитилмейди, — деб джууаб берди.

— Алай эсе, бусагъат, алайчыкъгъа джетгенлей, хазыр бол, — деди Кичибатыр. Ол кёргюзген джерде, тамам джолну къатында терекле ёсе эдиле. Ол себебден, тюз колоннаны къатына, киши эслемегенлей, джууукъ барыргъа боллукъ эди.

— Ангыладым. Хазырма, —деб Юнюс къысха джууаб этди. Бир кесекден Кичибатырны кючлю, алай а рахатлы ауазы эшитилди.

— Юнюс, башла!

Олсагъатлай Юнюс колоннаны аллында келген фрицлени ышаннга алыб, автоматдан от ачды. Колонна артына тебренди. Немецле бир тюрюю таууш этдиле. Кичибатыр, эки атлагъаны бла колоннагъа джетиб, арасына сингген эди. Алайдан шкок атылгъан тауушла чыкъдыла. Юнюс, аллындагъылары бошаб, Кичибатыргъа болушлукъгъа джетгенинде, ол да алайдагъылары тындырыб тура эди.

— Джолдашла, башыгъызгъа бошсуз, — деб кычырды Кичибатыр. Къууанч тауушла чыкъдыла. Адамла бири бирини кьоллары бошатдыла. Къарыуларындан келгенле алагъа бошлукъ берген джашланы къуачакълайдыла.

— Былайда былай эте турургъа боллукъ тюлдю. Ке-

лигиз, чегетге кирейик. Анда бир кесек сѐлеширбиз, — деб, Кичибатыр алларында тебреди.

— Бизни партизан отрядыгъызгъа алыргъа керексиз, — деди офицерлени бири.

Кичибатыр анга къараб ышарды. Джууаб этмеди. Талачыкъгъа джетгенлеринде, Юнус бла Кичибатыр тѐгереклерине басынган адамлагъа азыкъларын юлешиб бердиле. Суучукъларын ичирдиле. Сора бир кесекден ала эс джыйгъанларында:

— Джолдашла, энди башыгъызгъа бошсуз. Былайлары иги билген бар эсе, арагъызда сизге джол уста болур. Былай деб биз джукъ айталмайбыз, — деди Кичибатыр.

— Къалгъан тенглеригиз къайдадыла? Бизни партизан отрядыгъызгъа алыргъа нек къоркъасыз? — деген таууш чыкъды.

Кичибатыр ахсынды. Къолун кѐлтюрюб ёрге турду.

— Партизан отрядыбыз джокъду. Биз къуру экибизбиз.

Адамла, ийнанмагъанча, бир бирине къарадыла. Кичибатыр а, аланы джауладан къутхарыр ючюн, эки-юч кюнню мараб келгенлерини хапарын айтды.

Былайда иги кесекни ушакъ барды. Бош болгъан адамла джашлагъа шахарда немецлени этген ишлеринден, адамлагъа джетдирген къыйынлыкъларындан кѐб хапар айтдыла.

— Ала джууукъ заманны ичинде Москваны алыб, анда байрам этерге умутлудула. Гитлер аман къутургъанды, — деди къайсы эсе да.

— Фронт къалайдады бусагъатда, андан хапарыгъыз джокъмуду? — деди Кичибатыр.

— Биз быланы къолларына тюшгенли иги кесек заман болады. Борисовода концлагерде «аламат» кюнде турадыла деб, башха концлагерге алыб бара эдиле бизни, — дедиле.

— Энди сакъ болугъуз. Бу хапар алагъа джетгенлей, узчы итле излеб башларыкъдыла. Былайдан дженгиликер кетерге керекди. Иги джолгъа, джолдашла, — деб, Кичибатыр Юнюсге къарады.

— Сау болугъуз. Бизни къайгъыбызны этмегиз. Мен быланы, бир ышангылы джер билеме да, ары элтирме, — деди биреулен, алгъа чыгъыб. Кичибатыр бла Юнюс аны къолун тутуб:

— Энди къууанча тюбешейик, — деб чегетни теренине кетдиле.

— Кичибатыр, бир-экисин биргебизге алсакъ иги боллукъ тюлмю эди? Джигит джашла бар эдиле араларында? — деди Юнюс арлакъ баргъандан сора.

— Юнюс, мен сени не айтыргъа излегенинги ангылайма. Сен, барысын да къоюб, бир уллу партизан отряд къурасакъ дейсе. Алай боллукъ тюлдю. Бизни аллай къарыуубуз джокъду. Кесибиз партизан отрядны табыб, анга къошулургъа керекбиз.

Джашла ушакъ эте барадыла. Адамланы, джюзге джууукъ адамны, концлагерде зор ёлюмден къутхаргъанларына джюреклері къууанады.

Кичибатыр бла Юнюс чегетни джырыб барадыла. Экиси да тынгылауну ийгендиле. Саггышлыдыла. Къачхы чегет акъыртын шуулдайды. Табигъат да тюлдю рахат. Сакъ болугъуз дегенча, Кичибатыр бла Юнюсно аякъ тюблеринде чапракъла бир тюрлю шыбырдайдыла. Къарангыдан а аллынга тюртюлгенни кёрлюк тюлсе. Джашла уа барадыла. Ала талай айны ичинде чегет джашаугъа, чегет джолчукълагъа уста болгъандыла. Чегетни теренинде этген джер юйчюклерине уа, кёзлери байланса да, барлыкъдыла.

— Юнюс, не саггыш этесе? — деди Кичибатыр акъыртын, рахат ауаз бла.

— Бусагъатда уа Элтаркъачха джетиб тура эдим. Анда да кечеди. Ай толу кечеле джарыкъ боладыла. Юйюбюзде не эте болурла? Анам, атам. Анам тилек тилей болур.

— Да... Сен иги саггышлагъа кетген кёреме.

— Сен а не саггыш эте эдинг?

— Мен а партизан болуб айланганлы не этгенибизни барын кёзюме кёргюзюб келеме.

— Да аны кёзюнге кёргюзюб несине кюрешесе? Ма бусагъат, юйчюгюбюзге джетгенлей, мен ол джазыб тургъанларымы аллынга салайым.

— Анга да къарарбыз. Алай а, саггыш этгенме да, немецле ачууланырча бузгъанбыз тынчлыкъларын. Иги кесек ачуу заран салгъанбыз. Энди, ол ферманы чачыб, табкъарынланы сютсюз этсек...

— Да кёрдюнг, тюнене тегерегине айланыб кяллай бирни турдукъ, бир джан да джокъ эди. Ол кьарт айтханнга кёре, бауну ичинде таб джарашдырылгъан мекямчыкъ барды. Сакъларгъа кялгъан фрицле, ары кириб, ашай, иче, кялкъыб кяала болурла.

— Тейри, бары да алай этедиле десек, джангыллыкъбыз. Бир-бирлери алай эте да болурла. Алай а ол ферма аланы магъаналы тилкемлерини бириди. Не ючюн десенг, шахарда госпиталларына да сютню мындан иедиле.

— Аны уа кьуртургъа керекди. Кел, тамбла огьунакъ барайыкъ.

— Тамбланы дейсе? Кёрюрбюз. Бюгече солуйукъ да, танг да бир атсын, анга кёре этербиз...

Кичибатыр, тугел сёзюн бошагъынчы, бир тюрлю таууш эшитиб, туракълады.

— Юнюс, сен джукъ эшитдингми?

— Огъай. Сени кьулагъынга джукъму келди?

— Билемисе, адам ынгычхагъан тауушха ушаш бир таууш келди.

— Энди былайгъа адам кьайдан чыгъарыкъды?

Ала бир кесек сюелдиле, тёрт джанларына кьарадыла. Джукъ да сезмей, дагъыда атландыла. Алай а, бирэки атлам атлагъанлай, экиси да терк тохтадыла. Къалайда эсе да эки-юч атламда адам джатханына ишексиз болдула. Къулакъ ийдиле.

— «Тиймегиз анама, тиймегиз анама!» — деген таууш ачыкъ эшитилди.

— Эштитемисе, Юнюс, бу таууш не болду?

- Сабий тауушха ушайды.
- Провокация болурму? Къалай этейик?
- Джанлаб кетерми эдик?
- Да керти да сабий эсе уа? Анга болушлукъ керекли болуб, кыйналыб тура эсе уа?
- Да сабий былайгъа къайдан чыгъарыкъды?
- Юнюс, бусагъатда не да болургъа боллукъду. Былай къалай болур деб бир да айтма.

Экиси да, тынгылаб, иги кесекни турдула. Экинчи таууш эшитилмеди.

— Излерми эдик? — деб шыбырдады Кичибатыр Юнюсге.

— Бу къарангыда, барыб, юсюне тюртюлмесек, бир зат да кёрлюк тюлбюз. Таб, бир бирибизни да табмай къаллыкъбыз.

— Былайда адам болгъанына ишексизсе да?

— Хо, ким эсе да барды .

— Кел, олтурайыкъ да бир тынгылайыкъ.

— Кичибатыр, ол джазылгъан къагъытчыкълагъа кызыб, ким эсе да бизни ызыбыздан тюшген болурму?

— Ол айтханынг да барды. Алай а сабий ауаз... Со-ра ол сёзле — «тиймегиз анама... тиймегиз анама...» Бу сёзлени эшитиб, джукъ билмей къалай кетиб къалайыкъ? Бир сагъыш эт?!

Биягъы джанындан джылагъан таууш чыкъды. Ол сагъатлай Кичибатыр бла Юнюс секириб туруб, тири-тири, алай а сакъ атлай, иги кесекни бардыла.

— Кимсе сен? — деб акъырынчыкъ кычырды Кичибатыр.

Джууаб эшитмеди. Джылагъан таууш да тохтады. Адам ауаз къалайдан чыкъгъанын а биледи. Алай а кимди? Нек джууаб этмейди? Бу къарангы чегетде бу заманда сабий не этеди?

— Нек тынгылайса? Кимсе? Къоркъма, биз тиерик тюлбюз. Тынгылама, — деди Кичибатыр.

Чапыракъла шыбырдадыла .

— Къачаргъа умут а этме. Джетерикбиз. Биз иги кесек адам барбыз, — деди Кичибатыр дагъыда. Юнус а, бир къолу автоматда, бир къолу белинде. Джукъ сезгенлей, от ачаргъа хазырды.

— Сиз кимсиз? — деген таууш эшитилди. Бу ауаз бла сёлешген джашчыкъ болгъанына ким да ийнанныкъ эди.

— Кёресе сен аны? Бизни ким болгъаныбызны билирге сюеди! Айтайыкъ. Бизни ийнеклерибиз тас болгъандыла да, аланы излей айланабыз. Сен а не этесе? Чыкъ бери, — деди Кичибатыр. Джууаб орнуна джылагъан таууш келди дагъыда. Олсагъатлай Кичибатыр алай уллу терекни къатында кёкенле арасында сюелиб тургъан джашчыкъны къатына барды. Зажигалканы джандырды.

— О-о-о! Бу заманда къарангы чегетде джукъну да истемей айланган джигит сенмисе? — деб, эки къолу бла кёзлерин ууа, бурнун тарта тургъан джашчыкъны кёрдю.

— Да чыкъ энди былайдан, чыкъ.

Джашчыкъны, асыры къоркъгъандан, санчыкълары

титирегенин, джашаудан умут юзгенча къарагъанын се-
зиб, Кичибатыр да мыдахланды.

— Къоркъма. Чыкъ бери. Къолунгдан тутдур, — деб
ол уллу къолун узатды.

Джашчыкъ, болгъанын сыдырта, кёкенледен акъыр-
тынчыкъ чыгъыб, Кичибатырны къатына келди.

— Сиз партизанламысыз?

— О! Партизанла... Партизанланы къой да, аллы-
нга атла, — дей, узалыб, джашчыкъны кесине тарта, кё-
кюрегине кысыды. Сабий джюрекчикни дженгил-дженгил
ургъанын сезди.

— Иги джаш сен, иги джаш, — деб башын сылады.

— Кечегиде кесинг джангыз нек айланаса?

— Атам айтхан эди.

— Кимди атанг, къайдады?

— Джокъду атам да, анам да... Экисин да немецле
ёлтюргендиле...

Джашчыкъны эринчиклери къалтырадыла, джыла-
рын кючден тыйды.

Кичибатыр андан ары анга джукъ сормай:

— Былайда алай узакъ бармай бир агъашчыны юйю
барды. Ары барайыкъ да, анда энтда сёлеширбиз, —
деб, джашчыкъны къолундан тута, алгъа атладыла.
Алай а джашчыкъ, былай атлагъанлай, джыйырылды.
Бир тюрлю тауушчукъ этди.

— Не болгъанды, джюрюялмаймыса?

— Барама, барама, — деди гузаба джашчыкъ, —
чыгъанакъны басхан эдим.

Ала Ююсюню къатына джетдиле.

— Ма къарангы чегетни иеси партизан, — деди Кичибатыр, джашчыкыны кѳргюзте. Сора дагъыда:

— Былайда агъашчыны юю бар шоѳ эди да, ары барайыкъ, ансы гитче джолоуччукъ арыгъанды.

Юнус Кичибатырны сакълыгъын сезе:

— Барайыкъ, кеси да алай узакъ тюлдю.

— Сизни партизан отрядыгъыз узакъдамыды? — деди джашчыкъ. — Мен арымагъанма, джетерикме. Келигиз, ары барайыкъ.

— Охо! Кѳресе муну? Ол бек узакъдады. Ары дже-таллыкъ тюлбюз, — деди Юнус.

Ючюсю да атландыла. Аладан артха къалмазгъа деб джашчыкъ бир-бирде чабаргъа да кюрешеди. Алай а дженгил-дженгил тохтаб джалан аякъларына узалады. Кичибатыр бла Юнус джюрюшлерин акъыртын этедиле. Алай а джашчыкъ, не бек кюрешди эсе да, андан ары баралмай:

— Мен къоркъмайма, сизге барыргъа керек эсе, барыгъыз. Мен былайда джукълаб къаллыкъма, — деди.

— Да, теличик, джюрюялмагъанынги эртде айтсанг а. Мин бери, — деб Юнус джерге чѳгеледи. Кичибатыр аны джюгон кесине алды.

— Къалайды, табсыз боламыды? — деди Юнус джашчыкъгъа, бир кесек баргъандан сора.

— Огъай, бек табды...

— Мен кесимден гитчелени былай кѳлтюрюб айла-ныргъа бир да бек сюе эдим. Сенича джашчыкыны имбашыма миндирмегенли иги кесек заман болады.

Кечени ауурлугъу кете, ючюсю да джер юйчюкге

джетдиле. Қичибатыр, Юнюсю аркъасында джукълаб келген джашчыкъны акъыртынчыкъ алыб, орундукъну орнун тутхан, агъачладан табчанча этилгенни юсюне салды. Юнюс а нарат чыракъны къабындырды. Сора экиси да къаты джукълаб тургъан джашчыкъны юсюне сюелдиле.

— Кийимлери да къайдадыла бу джазыкъ сабийчикни? — деди акъыртынчыкъ Юнюс.

— Ол аякълада джараланы кёремисе? Аланы къап джугъуларын да ары кетериб, бир зат джагъыб, байларгъа керек эди. Да уллу къыйынлыкъ сюргенди сени чегетге, — дей, къарыусуз сабий аякъчыкъланы сылай, Қичибатыр джашчыкъны аякъ джанына чёкдю.

— Кёбдюле энди сенича ёксюзле. Ач, джаланнгач айланганла. Сенича да къаллай бир сабий тёгюлген болур эшикге!

Балаларына джюреклерни эзиле, ичлерииден сарнай къаллай бир ата-ана ёлген болур къанлы джауну къолундан.

— Юнюс, болгъаннга ёлюмню, къыйынлыкъны джайыб баргъан фашистлени къырыргъа керекди, — деб, Қичибатыр столну орнун тутхан уллу дюккючно къатына барды.

Юнюс а:

— Қичибатыр, бюгюннге этгенибиз боллукъду. Кел, джукълайыкъ, ансы мен бек арыгъанма, — деди, орнун тюзете.

— Огъай, былай келчи, — деди Қичибатыр. — Ма бу

элде ферманы кѳурутсакъ, андан алай узакъ бармай, Пузьки элде фашист уяны чачаргъа керекди, — дей, Витебск областны картасын джайыб, анда точкаланы кѳргюзтеди.

— Тюз айтаса. Алай а...

— Алай кѳарыуубуз джетерми, дериксе биягъы сен!

— Охо, кѳарыуубуз джетерми деген ол не хапарды? Бизни партизан отряд этмезлик, аны кѳарыуу джетмезлик не зат барды! Алай а... — деб бу сѳзню соза, ышарыб Кичибатырны кѳзюне кѳарады.

— Алай а партизанла арыгъандыла, солургъа керекдиле, командир джолдаш, — дегенинде Юнюс, Кичибатыр:

— Юнюс, сен да чамгъа уста болуб тебрегенсе! — деб кюлдю.

— Да курсланы бошаб барама...

Кичибатырны кыйналгъан кѳзююнде Юнюс не да этиб аны акъылын башха затха буругъа ёч эди. Ма бу сагъатда да, арыб, ёле тургъанлай, тенги бла безирге кюрешеди.

— Чегетде айюле дерс бермей эселе, курсларынгы ким бардырады?

— Бир айюле, бир да тюлкеуле...

— Кел, кел да, джатайыкъ. Ансы сен джаншаб тебрегенсе.

Экиси да бир орунга кирдиле. Бир кесекден, джашчыкъ бир джанындан бир джанына айланган болур эди, агъач тапчан чыкърдады. Кичибатыр туруб,

джащыккыны къатына барды. Юсюн джабды да къатына олтурду. Юнюс да джукъламай эди.

— Қичибатыр, сен бюгече джукъларыкмыса, огъесе?... — деди ол башын кѣлтюрюб.

Қичибатыр биягъы орнуна келди.

— Юнюс, бизни элде уа не этедиле экен? Бир кесекчикге бир кѣрюр эди!

— Мен да сые эдим ол ариу ауушларыбызгъа къараргъа. Юйюбюзге да болгъанма тансыкъ.

— Мен анама бек къайгъылыма. Не этеди экен, джазыкъ? Эркин атларгъа мадары болмай, орунга тюшюб къалгъан бек кыйынды. Аскерден къайтханлай, аны Москвагъа элтиб бакъдырырма деб тура эдим. Кесине да джазгъан эдим. Энди уа...

— Энди уа, ма къазауат бошалгъанлай, бакъдырырбыз. Экибиз да, къалайгъа деселе де, элтирбиз. Кѣрюрсе, сау этербиз биз аланы.

— Эх, Юнюс, Юнюс...

Не эсе да айтыргъа тебреб тохтады. Сора дагъыда:

— Биз партизанланы табаргъа керекбиз. Бу чегетледе партизан отряд джокъду деб мени акъылыма да келмейди. Қалай эсе да биз бир тюртюлмейбиз. Ол заманда къралыбызда болгъан затланы, ол итле къалайгъа джетгенлерин, къалайларын алгъанларын да бир тамам билир эдик. Аңсы джукъдан хапарыбыз да джокъду.

— Сен ала Кавказгъа джете болурла дебми тураса?

— Огъай. Ариу Кавказыбызгъа аланы кир аякълары тиймез.

— Да партизан отрядха кьошулсакъ а, игитда иги бола эди. Энди уа кыш да джетди. Бизге да кыйыныракъ боллукъду.

Джашла, кечени кече узуну ушакъ эте, танг аласын-да кълалкыдыла.

XI

Къышны сууукъ кечелерини бириди. Кёкден къарангъан джулдузланы джарыгъы да бу кюнню сууугъуна ушайды. Аякъ тюблеринде къар, джигит болугъуз дегенча, джырылдайды. Кичибатыр бла Юнюз Романовщина элге барадыла. Анда талай затны билирге керекдиле. Азыкълары да тауусулгъанды.

— Алан, Кичибатыр, Радионланы табмасакъ, чотубуз къллай боллукъ тюлдю.

— Нек табмай эдик сора?

— Радион, сау эсе, партизаннга кетген болур. Унутханмыса, арт джолда, ызыбыздан келиб, мени да биргегизге алыгъыз деб тилегенин.

— Юнюз, кертисин айтсам, мен анга алай уллу ышанмайма.

— Не дейсе? — Юнюз, сейирсиниб, Кичибатырны кёзюне къарады.

— Алай уллу ышанмайма дейме.

— Нек сора?

— Да, алан, ол, къларт да болмагъанлай, кесин джыл-

дан чыгырыб, тыбырда чөгюб, бу кыйын заманда кюлякь болуб турганын керемисе.

— Немецлерге нек ишлемейдими дейсе? — Юнюс ышарады.

— Къзауатха нек кетмегенди дейме, ангылаймыса? Нек къалгъанды юйде?

— Ким биледи. Къалай эсе да адам илешген къаны джокьду.

— Тюз айтаса, тюрлю джапысы уа барды. Сен..

Юнюс сёзюн бошагъынчы, Кичибатыр аны билегинден тутду.

— Аякь тауушланы эшитемисе?

Алай узакь болмай, ким эсе да акъыртын-акъыртын ауур атлай барады. Кичибатыр Юнюсге джууукълашыб:

— Джангызды, — деб шыбырдады. Юнюс башын силкди. Джашла, сескекли болуб, аякь таууш келген джанына эслерин ийдиле. Бир кесекден а тегерек шош болду.

— Ким эсе да бизни эслеб тохтады дейме, — деди Юнюс.

— Ол не бир бек къартды, не джаралыды. Арыб тохтагъан болур.

— Мен акъыртын барыб къарайым.

— Аны ызындан келгенле бар эселе уа?

— Къалай этейик да?

Ол кёзюучюкде ауур ынгычхагъан таууш эшитилди.

— Барайым? — деди Юнюс.

— Сагъыракь..

Онюс, кьаргъа бауурланыб тургъан адамны эслегенлей:

— Эй, сен кимсе? — Джууаб сакълаб бир кесек туракълады. Джукъ эшитмегенинде, дагъыда:

— Эй, сен кимсе, айт?! — деди къатыракъ.

— Энтда бир атлам этсенг, мен сеннге ким болгъанымы танытырма. — Орусча ариу сёлешеди, немец тюлдю.

— Мен да сенича айланган бир эсем а, — деди Юнюс.

— Сатлыкъла, фашистле сизге турсунадыла, хо... Тохтагъыз...

Ол солууун алыргъа тохтагъанлай, Юнюс:

— Сен кимсе, кьоркъма! — деб кычырды.

— Адамма! Джашаудан да адамлай кетерикме. Ызымдан мараб келген эсенг, ёлтюр, мурдар. Терек, кёкен орталагъа бугъунуб, соруу алыб нек кюрешесе? Кьоркъмайма мен сизден, ма кьарачы?

Уллу сюекли адам джерден кёлтюрюлдю.

— Бизникиди. — деди Юнюс, Кичибатырны къатына келиб.

— Мен а аккыллыма. Аны ауазы инджилген адамны ауазына ушамайды. Аны ол сюелиб тургъанын кёремсе?

— Огъай, алай къалай болады? — деб Кичибатыргъа къарады Юнюс.

— Аны омакъ сёзлеринеме ийнандынг сен?! Тохга, бусагъат билейик аны ким болгъанын.

— Кьолларынгы ёрге тут да, онг джанынга он атламы атла, — деди Кичибатыр. Адам аккыллы болду.

Орнунда тебджилдеди. Джашла уа, бир кымылдагынын ычхындырыб кыоябыз дегенча, кирпик кыакымай кыарайдыла. Бир кесекден, Кычыбатыр айтханча, ол сюелген адам онг джанына беш-алты атлам этиб, неси эсе да ауругъанча, ауур ынгычхаб тохтады.

— Он атлам, — деди Кычыбатыр кыаты ауаз бла.

— Кыарнашларым, сиз кесибизникиле, оруслула болгъаныгъызны билдим, кыоюгъуз, кыыйнамагъыз, итледен кючден кыутулгъанма.

— Былайгъа келген, энгда беш-алты атлам а атларса.

Кыолларын ийиб атларгъа тебрегенлей:

— Кыолларынгы ёрге! — деди Кычыбатыр.

Юнюс:

— Мен чыгъайым, сен а ташадан кыараб тур, — деб шыбырдады.

— Огъай, мен бир кыарайым, сен былай тур.

Кычыбатыр, акыртын атлай, барыб, ол адамны кыатына джете, шыб деб кёкенден чыкыды. Аллында сюелген илгенсе да, рахат ауаз бла:

— Мен Совет адамма. Бир адамгъа хатам болмагъанды, — деди.

— Мен полицай эсем а, неге кюрешесе ант-кырал этиб. Сеннге джукъ сормайма да!

— Огъай, тюлсе. Сени сыфатынг айта турады сени ким болгъанынгы. Партизанса!

— Партизан! О-хо! Сора былайда партизанла дамы бардыла?

— Игитда боладыла. Немецлени дыгалас этдирген

аладыла. Ансы бек кerpеслениб, былайларыны кертти нелерича айланлыкъ эдиле.

— Джангыласа. Бизни элде партизан хапар джюрию-мейди.

— Къайсы элденсиз?

— Романовщинаданбыз.

— Тенгинг нек чыкъмайды бери?

— Къайдам?.. — Таукел селеше тургъанны тили тутулду. Дарий кюнде тюрленгенча, тюрлю-тюрлю болду бети. Кичибатыр, аны джунчугъанын сезгенликге, кечегиде тюрсюнюн иги эслеялмады.

— Энди сен къайры бараса?

— Тюзюн айтсам, партизанланы излейме. Аланы кече джайылгъанларын билиб, мен талай замандап бери био тюртюлалсам деб айланама. Партизан болуб дерт алыргъа сюеме. Немчала меннге кёб къыйынлыкъ салгъандыла

— Не этгендиле?

— Этиб а не этерик эдиле! Эки кызымы Германиягъа сюриуб кетгендиле. Къатыным бла он джыл болгъан джашчыгъымы газ машинада тунчукъдуруб ёлтюргендиле!

Кичибатыр аны бир сёзюе да ийнанмай эди. Аны сатлыкъладан болгъанына энди ишексизди. Алай а, къалай этсин? Уруб кетерге эл джууукъду. Сора негерлери болурму деб да келеди кёлюне.

— Да сен партизанлагъа тюберинги билемисе?

— Билеме.

— Алай эсе, аллымда тебре.

— Къайры элтириксиз?

— Партизанлагъа.

— Сау болугъуз, сау болугъуз. Мен биле эдим.. — дей, аллында тебреди. Сора:

— Къолларымы энишге иейим, — деди.

— Энишге ий. Артынга эт.

Юнюс, не этерге билмей, буйрукъ сакълаб турады.

— Чыкъ бери, муну кереклисин бир табдырайыкъ,— деди Кичибатыр. Сора ол адамгъа айланыб сорду:

— Сени атынг, тукъумунг къалайды?

— Андрей Варнай.

— Ариу атынг барды. — Юнюс алагъа къошулду.

— Сиз къуру экеуленмисиз? — деди Варнай.

— Огъай. Биз иги кесек барбыз. Сени уа, штабыбызгъа элтейик да, анда айтханларына кёре этербиз. Бизни да тамадаларыбыз бардыла.

— Керти да къайры тебретгенсе муну? Алай эте айланыргъа заманыбыз джокъ шойду да, — деди Юнюс.

— Бу бизни ким болгъаныбызны сезгенди. Къоюб кетгенлигибизге, ызыбыздан мараб келликди. Бу къагъыллыкъланды.

Джашланы сёлешгенлерине не бек къулакъ ийиб кюреше эсе да, джукъ сезалмайды.

— Сени тенгинг орусча сёлеше билемиди?

— Огъай. Ол орусча бир сёз да билмейди.

— Къайда джашагъанды да? Миллети кимди?

— Къарачайлыды .

— Къарачайлыды деб ёмюрде миллет эшитмегенме.

Къайда джашайдыла ала?

— Ариу джерде! Минги Тауну тубюнде..

— Хы...

Бир кесек тынгылаб дагъыда:

— Штабыгъыз узакъдамыды? — деб сорду.

— Сени сорууларынг асыры кѣб кѣреме. Арыгъанмы этгенсе? Къоркъма, джетерикбиз. Қесибизникилерге барабыз, сора рахатлы бол да, къууан да келсенг а, — деди Кичибатыр.

Юнѳс Кичибатыргъа къараб:

— Асыры тик сѣлешесе. Қим болгъанын да билмейбиз сора алай хыны этме.

— Болсун, джумушакъ джюрекли тенгим, болсун, алай а мени сезимлерим мени ѳмюрде де алдамайдыла. Кѳрѳрбюз, — деди. Ючѳсю да чегетни къалынлыгъындан кючден атлайдыла. Алай а ол джолукъгъан бек кыйналыб алады аякълары. Бир заманда:

— Былайгъа чыпчыкъ да кире болмаз. Сиз къалай джѳрѳб турасыз? — деди.

— Сейирге санаб джѳрѳбюз. Кѳз ачаргъа.

Кичибатырны айтханы ачѳму тийди да:

— Қъама бла кесгенча, алай сѣлешесе. Партизанла сѳзге уста боладыла, — деди биягъы.

— Огъай, партизанланы уа билмейсе, алай эсе. Сѳзге кыызгъанч — партизанладыла.

— Сизге тюбеген а айтырыкъ тюлдю алай.

— Да мен сеннге айтханма да, биз партизанла тюлбюз. Сен былайлада айланганмыса?

— Огъай. Тюз былайлада болгъан болмам. Чегетледе уа кѣб болгъанма. Белоруссияда чегетле уа бек къалындыла.

Джашла анга джууаб этмедиле. Ала сагъышха кетгендиле. Иги кесек барыб, джер юйчюкге джетдиле.

Аны ичине киргенлеринде, ол адам, сейирсиннгенин джашырмай:

— Бумуду штабыгъыз? — деб сорду.

— Хо. Буду. Джаратмаймыса?

— Огъай, джаратмагъанлыкъ этмейме. Алай а мен башха тюрлю юйню кёрюзе эдим кёюме. Адамларыгъыз къайдадыла?

— Адамларыбыз а фрицлеге «къонакъгъа» кетиб турадыла. Бу сен джаратмагъан юйчюкде туугъан оноула немецлени чочутадыла, — деди Кичибатыр.

Юнюс чыракъны джандырды. Кичибатыр ол адамгъа:

— Къолларынгы ёрге эт! — деб кычырды.

— Бу... бу... боббу... неди? — деди ол квалтырагъан ауазы бла.

— Сорууду!

— Къайда, болгъанын тинтчи, — деди Кичибатыр Юнюсге. Юнюс эм алгъа пальтосуну хурджунларына къарады. Джукъ табмады. Андан костюмуну хурджунларын тышына айландырды. Джугъу да джокъду муну дегенча, Кичибатыргъа айланыб къарады. Анга джууабха Кичибатыр:

— Чуракъларын тешдир, — деди къарачайча. Чулгъауланы ичинде-затда да, адам ишек этерча, джукъ чыкъмады.

— Меннге ишеклими боласыз, джашла? — деди Андрей, ышарыргъа кюреше.

Кичибатыр ёрге турду.

— Огъай. Ишекли тюлбюз. Сен сатлыкъ болгъанынгы биз толу билдик. Алай а не джумуш бла айланнганынгы кесинг айт! — деб, тюз аллына сюелди.

— Мен... мен...

— Ынгычхагъанынгы кьоюб, керти хапарынгы айтсанг, башынга бош этербиз, алай болмаса уа, партизанланы адетлерин биле болурсуз.

— Мен джукъ да билмейме. Итле салгъан джарамы багъаргъа деб атхан эдим мыллыгымы чегетге. Дерти-ми алыргъа керекме аладан... Тюзюн айтама, ийнаныгъыз, менича насыбсызла кёбдюле.

— Да... Сен тамам насыбсызса! Ол сиз асмакълагъа асханла, джанлары саулай отда кюйдюргенле насыбсызла тюлмюдюле?! Алай а, кёб кыйынлыкъланы чегиб, Ата джуртлары ючюн керти кишилеча джан бергенлеге насыбсызла дерге болмайды. Ма сенича уа, аналарын сатыб, джан къалдыргъанла мискинледиле. Мурдарлагъа кечим джокъду. Юнюс, къолларын артына байла, ол уруну къатына элт! — деб буйрукъ берди.

— Джашла, ддд... джашла, не этесиз? Джангыласыз...

— Соргъаныбызгъа джууаб болмаса, ауузунгдан сёз чыгъарма.

— Мен... Мен... Мен... Айтайым, иермисиз... иермисиз?

Бусагъатха дери аккыллы бола тургъан Кичибатырны бети тюрленди. Алай а джукъ сездирмеди.

— Айт. Тюз хапар айтханынга кёре боллукъду джазуунг.

— Мен кесим суймегенлей тартхан эдиле кеслерине. Аланы этген ишлерине мындан ары къараб туралмайма. Партизан болургъа суюме.

— Мен а сениге къатылыкъ этдик деб джазыкъсыныб тура эдим, — деб. Юнюс джууугъуракъ олтурду.

— Къаллай бир болады сен алада ишлегенли?

Кичибатырны соруууна бир кесек мычыб джууаб этди ол:

— Кёб болмайды. Бир эки-юч ай.

— Алдайса. Аллындан артына дери алдайса. Бир зат сорайым, тюз джууаб этсенг, къойдукъ. Алай тюлюдю, сени бла ойнай турургъа заманыбыз джокъду. Немецлени сауут-сабалары къалайда сакъланады?

— Меннге аны ким айтырыкъ эди сора? Немец солдатланы кёбюсю да билмейди аны, биз къой.

— «Биз къой» дегенинг неди? Сизни кеслерини адамларына санамаймыдыла да сора?

— Эх, олтанларына да санамайдыла.

— Учуз сатылгъансыз. Бизге бек иги багъа береди, унамайбыз ансы.

— Къалай?

— Алай бош. Элли минг марка. Германияда джер, алакат къалала, мында да мал, юй, аз тюлю да?

Сюелиб тургъан сатлыкъны кёзлери бир тюрюлю бир джылтырадыла. Джюрегинде ачыу къайнагъаны танылады.

Кичибатыр а, джерге къараб, сагъышлы болуб тургъанлай, башлы чурукълагъа кёзю джетди. Туруб барыб, бирин алды. Къарады да, джерге атды. Ол бирин алыргъа ийилгенлей, Андрей аллына силкинди. Алай а Юнюс орнундан тебдирмеди .

Чурукъ башыны ичи къол бла тигилгени ачыкъ танылады. Кичибатыр бычагъыны учу бла сёкдю. Иги

джырыб кьолун сукьгъанлай, бир кьагъытлагъа тийди. Алыб, бети-къуту кетиб тургъан сатлыкьгъа къарады. Ол бир тюрюлү бир эрши сыфатха кирди.

Кичибатыр, кьагъытланы окъуб, харх болду.

— Неге кюлесе? — деб Юнюс сейирсинди.

— Бери къара! Биз къалай багъалы адамла болгъаныбызны кесибиз да билмейбиз. Ма, окъу, къара партизанла къаллайла болгъанларына. — Аланы саулай, не ёлтюрюб башларын келтиргенлеге бериллик саугъаланы юсюнден гестапону кьагъытын узатды.

Суугъа тюшген чычханча болуб тургъан провокаторгъа айланыб:

— Атынгы, тукъумунгу да джашыра кёреме. Къайда энди уа тюз хапар айгырыкъмыса? — деди Кичибатыр.

— Мен джукъ да билмейме. Меннге ала джукъ да айтмай эдиле.

— Да ол асырагъан багъалы кьагъытынг а?

— Энди мен джукъ айтырыкъ тюлме. Сизни иймезлигизни ангылагъанма. «Къара партизанла» сиз болгъаныгъызны билдим.

Кичибатыр:

— Къалай суйсенг, алай эт! Сенича ит джашаудан къорагъанлыкьгъа, хата джокъду Аллымда бар, — деб, автоматын алды...

XII

Ингир бола джашла джолгъа чыкъдыла. Экиси да, сёз айтмай, чегетни джырыб келедиле. Тюнене кече тюбеген сатлыкь адамны айтхан хапары эслеринден кетмейди.

Иги кече арасында Романовщина элге джетдиле.

— Энди сакъ болайыкъ. Тёгерекге иги къараб, къарта-лагъа алай барайыкъ, ансы ызыбыздан биягъыладан элтиб къоярбыз, — деди Кичибатыр. Экиси да джолджанына кёкенлеге бугъунуб, иги кесекни турдула. Джан кымылдамай эди.

— Кел энди, — деди Кичибатыр, ёрге кёлтюрюле.

Бачха бла барыб, белгилегенлерича, акъырынчыкъ терезени къакъдыла. Олсагъатлай юйде аякъ тауушла эшитилдиле.

— Бусагъат, бусагъат, джанларым... — деген таууш эшитилди. Джашла былай киргенлей, Мария аланы кёзю-кёзюу къучакълады.

— Аллах сакъласын сизни, аллах болушсун сизге, — дей, юслерин къагъады. Сууукъ болдугъуз, деб къолларына тиеди, аякъларына къарайды. Къайдан, эсе да узакъдан келген баласын ийнакълагъан анача, Мария да къарачай джашланы эркелетеди, болгъанларына къарайды.

— Игиди, тынч эсегиз, бери олтуругъуз, — деб, къарт да орундукъну кёргюзтдю.

— Нек къайгъылысыз? — деди Кичибатыр.

— Бюгюнлю итле, чепкен сокъгъанча, элде ары-бери джюрюйдюле. Бир кёб адамны алыб кетгендиле. Партизанла аланы тамадалары тургъан джерни чачхандыла деб, элде хапар джюрюйдю.

Кичибатыр бла Юнюс бири бирлерине къарадыла.

— Чибинлетгенбиз биягъыланы, — деди Юнюс.

— Ишек этген юч юйге от салыб, кюйдюргендиле.

— Адамлары уа? — деб Кичибатыр аллына силкинди.

— Къартла, сабийле джукълаб тургъанлай салгъандыла от. Киши да болушалмагъанды. Болушама дегенни да къоярыкъ тюл эдиле.

— Да... Огъай, не этселе да, къоркъуталлыкъ тюлдюле бизни, — дей барыб, Михаилны къатына олтурду.

Мария уа:

— Сизни аллыгъызгъа къарай, ит болдукъ. Келлик-сиз деб, ашарыкъ эт да джый, иги кесек зат этгенбиз. Джылы кийимле да къурагъанбыз. Бусагъатдан табханыбызны келтирейик, ачдан ёлесиз, — дей, ол бир юйге чыкъды. Бир кесекден уллу табакъ бла бир затны алыб къайытды. Джашланы алларына салыб:

— Иги ашагъыз. Сизнича джашланы асыраргъа къаруларындан келликди адамланы. Нек излегеними сезгенми этедиле да, джукъ деб барсам, бир адам къуру къайтармайды.

— Энди сен биягъынлай къараууллукъгъа бар, джашла бир солусунла. Мен да билген затларымы айтайым алагъа, — деди киши. Олсагъатлай Мария, кийиниб, чыгыб кетди. Михаил а:

— Энди, сиз айтхан джумушну мен толусу бла толтуралмагъанма, — деб хапарын башлады.

— Ол Германиягъа иерик адамларын алгъын мында правление болгъан джерге джыйыб тура эдиле. Алайда бек кёб немец аскерле бар эдиле. Джесирлени къутхаргъан къыйын боллукъ эди. Алай а тюнене машина бла алыб кетдиле барын да къайры эсе да. Кесим кёзюм бла кёрдюм, сюрюб келиб, машинагъа миндиргенлерин. Кё-

бюсю джашчыкъла, кызычыкъла эдиле. Аналары, аталары басыныб, алайда бир кюн бар эди тюнене... Талай къартны ёлтюрдюле, итле!

— Къайры алыб кетдиле экен? — деди Юнус.

— Да къайдам? Поездге къалайда джюклейдиле. Ары элтген болурла. Джюз тешиклери барды аланы.

Башха джерледен да, ол къара кийингенле келиб, болганны тинтиб кюрешедиле. Джан-джанларын ашайдыла...

Ала сёлеше тургъанлай, кишини къатыны, бети акъ учхун болуб, ашыгъыш кирди.

— Не болганды? — деб бары да секириб ёрге турдула. Ол солууун алалмай:

— Сизни бери киргенигизни ким эсе да эслеген болур эди. Немецле келе турадыла. Бир мадар этигиз. Не да этигиз, къутулугъуз! Итлени къолларына тюшмегиз. Къалай этейик, не эгейик? — деб джашланы къатларына барыб, кёзлерине джити къарады. Баласына къайгъылы болгъан ана кёзле...

Кичибатыр аны джюрегини рахатлы этер къайгъылы болду.

— Къоркъма. Биз аладан къутулурбуз. Аджалларына келе болурла. Къайда, Юнус, — деб, тенгине айланыб, неле эсе да айтды. Ала автоматларын джарашдырдыла. Гранатларын хазырладыла. Юйню неси къайдан эсе да патрон дагъыда сауут-саба чыгъарды.

Бир заманда эшик къагъылды. Олсагъатлай автоматтаууш чыкъды. Тёрт джанындан тюрлю ауазла эштилдиле. Джашла, мараб, адамыча ог ачадыла. Сермешну кызыудан-кызыугъа кириб барады. Юйню иелери,

къарыуларындан келгенча, болушадыла. Къартны къолунда автомат от чакъдырады. Бир заманда Мария да шоккуну алыб:

— Къалай атаркъма? — деб къартны къатына барды.

— Бусагъатда заман джокъду, артда юретирме, — деб ол къатынына ариу айтыб ашырды. Сермешуу а барады. Джашла солууларын алмай къазауат этгенли юч сагъат болду. Джау солдатланы кёллерине былайда партизан кёбдю деб келген болур эди, абзырадыла. Экеуленни къайры эсе да ийдиле. Аланы джунчугъанларын эслеб, джашла джанларгъа керекди дедиле. Михаил бла Мариягъа айланыб, сиз хазыр болугъуз, бусагъат кетерикбиз, дедиле.

— Огъай, джаным, биз сизпи къоюб бир джары да кетерик тюлбюз!

— Барыбыз да, — деди Кичибатыр.

— Алагъа болушлукъ келгинчи, таяр мадар этейник, — деди Кичибатыр. Сэра Юнюсге айланыб:

— Юнюс, Михаил бла мен мында атханыбызны тохтатмай турайыкъ, сен, Марияны да ал да, ол джолчугъубуз таба бар. Анда ол биягъы терекни къатында бизни сакъларсыз.

Юнюс Кичибатыргъа къарады.

— Огъай. Мен сенсиз былайдан кетерик тюлме. Не болсакъ да, бирге болайыкъ.

— Къуру экибиз болсакъ, айтыр эдинг алай. Бусагъатда уа къартланы къайгъыларын да этерге керекди. Мария да къошулду:

— Огъай. джашларым, бирге болайыкъ. Ансы сизни кююб къалай кетейик!

Кичибатыр анга джууаб этмеди. Юнюсге айланды.

— Ашыгъыргъа керекди. Тебре.

— Огъай, — деб Юнюс, автоматына окъла сала, биягъы терезени къатына барды. Кичибатыр:

— Мен кимге айтама?! — деб къыджырады.

— Сен кесинг бар, мен мында къалайым. Сенден аман ата билмейме мен да, — деди Юнюс.

Кичибатыр Мариягъа айланды:

— Тебрегиз. Ашыкъмасакъ боллукъ тюлдю. Қъалгъанла да джетселе, кеталмай къаллыкъбыз. Биз ызыгъыздан джетерикбиз. Терк болугъуз, ансы сиз кетмесегиз, Михаил бла мен да кеталмай къалырбыз. Ашыгъыгъыз.

Юнюс а, Кичибатыр тебрегенди, деб жарыды. Кичибатыр а, Марияны да алыб, аны къатына келди.

— Тилейме. Бу джол айтханымы бир эт. Бар, къоркъма. Сиз кетгенлей, ма ол гранатланы да атыб, биз да ызыгъыздан джетербиз, — деб тиледи.

Юнюс джууаб этмеди. Кёзюне джити къарады. Ызына да айланмай, къарт къатынны билегинден тута, эшикке чыкъды. Кичибатыр бла Михаил немецлени эслерин бир джанына бурур муратда, джангыдан от ачдыла. Сермешу башланды. Алай а кёбге бармады.

Кичибатыр эки гранатны атханы бла, энди кетейик деб, Михаилны къолундан тутду.

— Қъарангыда абыныб бир зат этебиз, — дей, Михаил таулу джашны ызындан акъыртын атлады. Эшикден бир тюрлю тауушла келдиле. Экиси да тохтаб, къулакъ

ийдиле. Немец тилде сөлешгенле джууукъда болгъанлары танылды.

— Тохта, — деди Кичибатыр, — аланы чачайыкъ.

Иги мараб, автоматны чыкырдатды. Бу джанындан партизан отну сакъламагъан фрицле, къайры атханларын да билмей, атыб башладыла. Бир кесекден къайры эсе да тас болдула.

Кичибатыр тегерекге къарады.

— Энди кел. Ала эс джыйгъынчы, къорайыкъ.

Кичибатыр бла Михаил юнню мюйюшю бла, чыгъаналаны ичи бла баргъан джангыз адам джорюген джолчукъгъа чыкъдыла.

Чегетде Юнюсге айтхан джерине джетгинчи, бир къаралды кёрюб, бугъундула. Кимди экен, деб марадыла. Ол адам да, аланы эслеген болур эди, чыгъаналагъа ташайды. Сора бир кесекден чыпчыкъча сызгыргъан таууш келди. Олсагъатлай Кичибатыр Михаилны къолундан тутуб, джолгъа чыкъдыла. Бугъунган да алларына атлады. Джолукъгъанларында уа, Юнюс Кичибатырны къучакълады.

— Мария уа къайдады? — деди Кичибатыр.

— Терекни къатында сакълайды.

— Сен а къайры атланган эдинг?

— Сизге барыргъа тебреген эдим...

— Энди сакъласынла юнню тегерегин. Келигиз, узгъыракъ кетейик, — деб Кичибатыр алда тебреди. Чегетде уллу терекни къатында сюелиб тургъан Мария, аланы кёргенлей, кёзлерине узалды. Ол, умут юзюб, не этерге билмей тура эди.

Кичибатыр:

— Этмегиз алай. Джаула джыласынла. Биз кесибизни джерибизде аланы кьолларына тюшмейбиз. Хар кёкен да бизни джанлыды. Келигиз энди бизге кьонакьгъа барайыкъ.

— Энди тёрт партизан болдукъ. Отрядыбыз ёсе башлагъанды, — деб Юнюс накъырда этди.

Тёртюсю да, кечени иги ауурлугъу кете, джер юйчюклерине джетдиле...

Талай кюнден а джашла, элге баргъанларында, Михаилны юйюн немецле от салыб кюйдюрген хапарын эшитдиле. Ол кюн алайда болгъан къаугъаны, алайгъа джыйылгъан адамланы, алайгъа келген машинаны, мотоциклны элчиле айтыб айталмай эдиле. Немецле уа: «Уллу партизан отряд элге кирген эди. Аланы асламысын къыргъанбыз. Къалгъанларын да узаймай тутарыкъбыз. Партизанлагъа болушханланы юйлерин, адамларын да ма былай этерикбиз», — деб юйню эшигин, терезесин бегитиб патеген къуюб, от салгъан эдиле, Михаил бла Мария аны ичинде кюйюб къалгъандыла деб, элчиле къайгъырыб сёлешедиле.

Не къартха, не джашха джашау джокъду деб, терен ахсындыла. Кичибатыр бла Юнюс а, Мария бла Михаилны партизанла биргелерине алыб кетгенлерини юсюнден айтыб, элчилени джюреклерин басдыла.

XIII

Кичибатыр бла Юнюс, джаугъа заран сала, заманны къалай кетгенин билмейдиле. Къыш келгенликге, ала инджилмейдиле. Не ючюн десенг, халкъ, джашланы къай-

Леонов В. С. — партизан бригаданы командири.

Экиси да кёкенле арасында букъдула. Тёгереклерине къарайдыла. Алай а не бек кюрешгенлеринде да, джукъ сезалмадыла. Джолгъа къарагъанларында уа, бир машинаны кёрдюле. Ауур джюк элтгени таныла эди. Иги къарагъанларында, сауутлары бла адамны эследиле. Къалай этебиз дегенча, Кичибатыр Юнюсге къарады. Экиси да тамам арыгъандыла. Алай а бу итле

алай сакъ алыб келген джюк неди?!

— Къарыуубуз джетерми? — деди Кичибатыр.

— Джангыз машина эсе уа, джетерикди. Алай а...

— Ызындан да келе болурму машинала, бир кесек туракълайыкъ.

Джашла джолгъа джууугъуракъгъа сюелдиле.

— Машина былайгъа джетгенлей, сен ол сымпайгъашланы, мен да кабинаны марарма,— деди Кичибатыр.

Джолда ол джангыздан сора машина кёрюмеди. Ол а акъыртын кымылдай, кёпюрге джетди. Башында къуру экеулен эсленеди.

— Не этебиз? — деди Юнюс, автоматын къарауулгъа бура.

— Таукелге нюр джанар, башладыкъ!

Олсагъатлай автоматла от чакъдыла. Бир кесекге болгъан къатышды.

— Алгъа! — деб, Кичибатыр ёрге туруб атылды. Аны алгъа дегенине ол бир джанындан:

«Ура! Ура!» — деген тауушла къошулдула. Кичибатыр бла Юнюс сейирсиндиле. Джукъ айтыргъа заман джокъ эди. Джаула эс джыйгъынчы, аланы къаушатыргъа керек эди. Кёлюне не келген эди, къайдам, Кичибатыр Юнюсге айланды.

— Сабыр бол, джерге джат! — деди.

Юнюс, Кичибатыр айтханча, къарауулну бирин ышаннга алыб бара эди. Ол аны бошаргъа бир джанындан келгенле да бирин сойландырдыла. Кичибатыргъа болушханла да болдула. Алайда эки къауум да тюбешдиле. Аскер кийимлери бла биреулен джашланы алларына келди. Сынагъанча къараб:

— Биз излеген адамла болурмусуз? «Къара партизанласыз» сиз бир ишексиз, — деб ачыкъ ышара, джашланы къолларын тутуб, къаты къучакълады. Барысы да саламлашдыла.

— Эй, бизни трофейибизни кёрсегиз, артыгъызгъа ауарыкъсыз, — деди биреулен арлакъдан.

— Не барды ол машинада? — Не бар эсе да, быланькъыды, — деб, Кичибатыр бла Юнюсно кёргюздю Леонов.

— Да бек бай боллукъдула. Кёзюбюз къарарыкъды, алай а неди мадар.

Партизанла машинагъа барыб къарасала — бир ёлюк.

— Бу баш къылчыкъларындан болур эди, — деди Юнюс Кичибатыргъа.— Алайды ансы, кёлтюрюб айлан-ныкъ тюл эдиле.

— Германиягъа иерге элте болур эдиле. Кёпюрден ары джанлагъыз, — деди Леонов.

Партизанла бары да чегетге сингдиле. Леонов:

— Сизни ма бусагъатда этген чабыуулугъуз ючюн, махтагъан къой, урушургъа керек эди. Бизни кюрешибизде ашыгъыргъа болмайды. Иглени бир кюннге хорлаб, неда артларын этиб къояллыкъ тюлбюз.

— «Оюмсуз джюрюген — аджалсыз ёледи», — деди Юнюс, Кичибатыргъа кёз къыса.

Леонов да алагъа къараб ышарды.

— Алай а хар ким къалай суйсе, алай эте барабыз. Энди бир джерге джыйылыб, иги партизан отряд къу-раргъа керекбиз. Сиз къалай дейсиз? — деб Кичибатыр бла Юнюсге къарады.

— Биз сизни партизан отрядыгъызгъа къошулургъа огъай демейбиз. Партизанлагъа туберге деб биз да кёб айланганбыз, — деди Кичибатыр.

— Сизни юсюгюзден а биз талай джерде эшитген-биз. Бизни къара джашларыбыз нек кёрюнмейдиле, саумудула? — деб кёб джерледе сорадыла бизден. Мен билгеннге кёре, саудула, фрицлени къырадыла десем: «Ала уа къырлыкъдыла. Алада бир къарам барды!.. Учхан къушдан тюк алгъан деб аллайлагъа айтадыла», — деб кеслери да махтаб тебрей эдиле..

— Асыры бек махтамадыгъызмы? — деди Ююс. Со-
ра джууаб да эшитгинчи:

— Танышсакъ боллукъ эди, — деди.

Алайда бары да харх этиб кюдюле. Бири бирини атын да сормагъанлай, эртдеден бери бири бирин таныб, иги билиб тургъан адамлача, ушакъгъа сингиб къалгъанларына сейирсиндиле.

— Мен Леонома. Бу да партизан отрядым, — деб, джашланы кѳргюзте, Кичибатыргъа къолун узатды.

— Мен Кичибатырма. Хайыркызов. Партизан отрядны командири Къаракетланы Ююсдю, — деб тегин да танытды.

— Белоруссияны махтаулу партизан отряды. Атын иги бла айтдыргъан джашла къайсы джердендиле?

— Биз экибиз да кавказданбыз.

— Кавказлыла... Лермонтовну геройлары...

Ол кюн ушакъ бек кѳбге барды. Алай бла Кичибатыр бла Ююс Леоновну партизан отрядына къошулдула. Алай а партизан отряд дерге анга да къыйын эди. Не ючюн десенг, адамы, неси да аз эди. Саулай да партизанланы саны джетмишге джете эди. Сауут-сабадан а нелери бар эди? 40 шкоклары, беш танка, эки къол пулеметлары сегиз пердан бла герох.

XIX

Джер юйчюкде талай адам олтурадыла. Леонов сабыр-сабыр сѳлешеди:

— Джашла, кѳресиз, бизни адамларыбыз иги кесек болгъандыла.

—Бу сагъатха дери кесигиз кюрешни бардыргъансыз. Энди уа адамлагъа башчылыкъ этериксиз. Алагъа да сиз джууаблысыз. Аланы джигитликге учундургъан, алагъа кюч, къарыу берген да сиз боллукъсуз, — деб джашла бла кёб ушакъ этди.

Кичибатыр бла Юнюс да аны иги ангылайдыла. Ол себебден экиси да сагъышлыдыла. Ала кёб сёлешмегенликге, кеслерини ишлери бла уллу сыйлы борчларын толтургъанларын танытырыкъдыла. Аны Леонов да иги биледи.

Талай кюнден Леонов Белоруссияда партизан джюрюшге башчылыкъ этген штабха былай джазады:

«Бизде юч джюз адам барды. Эки партизан отряд. Лёняны отряды. Аны командири — Хайыркъызланы Кичибатыр, Алимырзаны джашы. Большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясыны члениди. Коляны отряды. Командири — Къаракетланы Юнюс, Кёккёзню джашы. Ол Большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясына членнге кандидатды».

Кичибатыр бла Юнюс Леоновдан кетгенден сора джер юйчюкде иги кесекни ушакъ этдиле. Эсге тюшюрча кёб зат барды. Къалай кыйын кюлдеде ала кеслери джангыз, джаугъа заран салыр ючюн джанлары аямай кюрешгендиле. Ненча кере ёлюмден къалгъандыла. Партизан отрядда болургъа къалай талпыгъандыла. Энди уа, муратларына джетгенча, къууанчлыдыла.

Экиси да тынгылайдыла... Экиси да сагъышха кетгендиле. Шошлукъну Кичибатыр бузду. Ала кеб затны эсге тюшюрдюле...

Джашланы ушакълары кѣбге созулду. Ала кѣз кысмай кѣб кечелени ашыргъандыла. Ма бюгече да шош чегетде тынгылайдыла. Алая шошлукъ рахатлыкъ келтирмейди. Къалай эсе да бир тюрю бир кѣрюнеди.

Партизанла къалкъыйдыла... Арыгъан, тозурагъан джигит уланла. Ата джуртларын сакълар ючюн, бары да жанларын берирге хазырдыла. Хорламны кюню джарыкъ тиерине ашыгъадыла. Ол кюннге джетер ючюн, энтда къаллай сынамла тюшерикдиле, къайдам?.. Къанлы джауну ууатхынчы, партизан кюреш барлыгъын, сермешиулени тохтамазлыкъларын ким да иги биледи. Ол себеден не заманда да, къаллай задание болса да, аны толтурургъа бары да хазырдыла.

Кичибатыр къарагъанында, Юнус да къалкъыб бара тура эди. Тенгини тюрсюнюне къараб иги кесекни турду. Танг атаргъа джууукълашхан сагъатда ол да акъырынчыкъ къалкъыды.

1942-чи джылны август айы. Леонов башчылыкъ этген партизан отряд, ёсюб, ол заманга кесини атын кѣб джерледе айтдыргъанды. Кичибатыр бла Юнусню партизан отрядлары уа джаугъа къаршчы кюрешде биягъынлай джигитликни кѣргюзедиле. Бу айдан башлаб партизан отрядла бир бригада болгъандыла. Анга командирге Леонов Алексей Васильевич, заместителине уа ётгюр таулу джаш Хайыркъыз улу Кичибатырны тыйыншылы кѣргендиле.

Август айда партизан бригада Цербан чегетлеге кѣчгенди.

Джайгъы кюнлени биринде Хоглина элге джауну тах-сасын билирге баргъан джашларыбыз къайгъылы болуб къайтдыла.

— Вятна станцияны къатында алгъын мюрзеу асыралгъан мекамланы немецле бусагъатда тюрме этиб турадыла. Анда бусагъатда джетмиш адам фашистлени азабын чегедиле. Алагъа джетдирген къыйынлыкъларын айтыб айталмайдыла, — дедиле ала.

— Аны уа билебиз... — деб Леонов энишге къарады.

— Адамланы къыйнаргъа уа устадыла...—деди Қичибатыр да. Сора дагъыда джашлагъа айланыб:

— Ненча адамдыла, кимледиле, джукъ хапар билалдыгъызмы? — деди.

— Адамланы айтхан хапарларына кере, совет офицерледиле. Коммунистле, комсомолчула... Аланы барын да августну 26-сына елтюрге деб турадыла.

Адамларыбызгъа болушургъа керек эди. Леонов да, Қичибатыр да аны иги биледиле. Алай а Вятна тюрмени къарауулу да кючлю болгъаны да белгилиди. Алайда гарнизонда иги кесек солдат, сауут-саба болгъанын да биледиле. Иги кесекни сагъыш этиб туруб, джашлагъа къарадыла.

—Сау болугъуз. Энди сиз барыгъыз да бир кесек солугъуз, биз оноубузну айтырбыз сизге да,— деб Леонов джашланы ашырды.

— Алексей Васильевич, не да болсун, адамларыбызны къутхарыргъа керекбиз. Ол операциягъа мен кесим башчылыкъ этейим. Эркинлик беригиз, — деди Қичибатыр.

— Биягъы сен план-ла салгъан болурса, айт бери, кёрейик...

Хар ким кёлюне келгенни айта, иги кесекни олтурдула. Вятна тюрмеде ёлюмге буюрулуб тургъанланы къутхарыр ючюн план салынды. Кичибатыр, айтханыча, бу ишни толтурургъа бойнуна алды. Энди адамланы къуаргъа керек эди.

— Иш кыйынды. Кеслери разылыкълары бла баргъанланы ал биргенге, — деди Леонов.

Сытенко В. Д. —
Кичибатырны адъютанты.

Партизанланы джыйыб, былай-былай деб айтханларында, Кичибатырны биргесине барыргъа излемеген адам болмады. Фашистледен дерт алыргъа барысы да хазырдыла.

Кичибатыр 60 адамны сайлады. Бу операцияны бардырырны аллы бла Вятна гарнизонда ишлеген партизан джаш Алексей Коваленко бла тюбешдиле. Ол партизанлагъа уллу болушду. Алексей, джауну паролон,

къарауулну не заманда ауушунугъун билиб, связной-ладан нёгерлерине айтдырды.

Августну джыйырма бешинде Кичибатыр, партизан джашланы да алыб, джолгъа чыкъды. Ала, иги кесекни джюрюб, Вятна станцияны къатына джууукъ бардыла. Кечени биринчи сагъаты бара эди. Джайгъы кече шош болгъанлыкъгъа, бир тюрюлю бир къайгъылыды. Чууакъ кёкде джулдузла джерге мыдахланыб къарагъанча кёрюнедиле.

Кичибатыр, джашланы хар бирини къатына барыб, неле эсе да айтды. Къарауулла ауушунургъа алкъын иги кесек заман барды. Къалын чегетни ичинде Вятна джанына къараб, бары да шош болгъандыла. Эслери анда тургъан адамлададыла.

Къайсы эсе да кёлюне келгенни айтды:

— Ала билемидиле экен тамбла ёлтюрлюклерин?

Къатында тургъан:

— Билмеселе да, аланы игилик этмезликлерин иги ангылайдыла. Ол себебден итлени къолларына тюшген, къарыусуз болгъандан сора, дженгилирек ёлюрге излей да болур.

— Болду шыбырдашханыгъыз,— деди Кичибатыр,— сёзюгюзню артдагъа къоюгъуз.

Иги кесекни турдула. Бир заманда бир сёлешген тауушла чыкъдыла, Олсагъатлай адамла да керюндюле. Ала къарауулну алмашдырыргъа келгенлерин сездиле джашла.

Къарауул ауушунду. Энди бир кесекчикден операция башланыргъа керекди.

— Джашла, джигит болугъуз. Мени буйругъуму эшитмей башламагъыз,—деди Кичибатыр.

Бир кесекден а ючеуленни керюннгенлери бла тас болгъанлары тенг болду. Ала часовойланы кьуртургъа джиберилген джашла эдиле. Ишлерин тамам тындыргъанларын акъырын сызгъыргъан бла билдирдиле.

— Мени ызымдан! — деген ётгюр таууш болгъангя джайылды. Кичибатырны буйругъу эшитилгенлей, автомат атылгъан тауушла шошлукъну буздула. Фашист гарнизонга от джанды. Аллай партизан чабыуулну сакъламагъан джау солдатла джунчугъан болур эдиле, аладан киши кымылдамады. Партизанла болгъанны чачыб бара тургъанлай, суу проводну башнясы болгъан джанындан пулемет таууш чыкъды. Алай а аны партизанланы къайсысы эсе да терк тохтатды. Анда-мында терезеледе бир адамла кёрюнедиле. Бир къауумла уа секириб тюшгенлери бла кьутулургъа умут этедиле. Алай а партизан окъла аланы джукъгъа иймейдиле.

Джашла энди тюрмени табыб, эрлай адамларыбызны кьоратыр къайгъылы болгъандыла. Азабда тургъанла, шок атылгъан тауушлагъа кьозгъалыб, болумну сезген болур эдиле, эшикни туюуб:

— Къарнашларыбыз, биз мындабыз! — деб кычырыб башладыла. Олсагъатлай Кичибатыр, аны ызындан талай адам ары атылдыла. Тюрмени эшиклерин ачдыла. Бир тюрлю бир аман ийис ургъаны бла бирге адамла да, къарыуларындан келгенча, эшикге мыллыктарын атдыла. Аякъ юсюнде кючден сюелгенле да бар эдиле. Аланы араларында бир гитче сюекли адамчыкъ

Кичибатырны партизан тенглери.

кёрюндю. Кичибатыр, аны эслеб, аллына атлады. Сабийчикни кёргенлей:

— Сен да... Сен да... Итле!..—деб, эки кьолун узатыб, джашчыкьны кесине кысыды. Джашчыкь а:

— Мен гитчечик тюлме. Мен кьоркьгьан да этмеген эдим. Сиз ма алагьа болушугьуз,—деб кьолун тюрме таба узатды. Анда чыртда кьымылдаялмай тургьанла бар эдиле.

Кичибатыр алайда джашлагьа терк буйрукь берди: «Къарыуларындан келгенле бары да чегет таба атлагьа кюрешсинле, кьалгьанланы да джашла элтирле!»—деди. Кесек заманны ичине ёлюмге буюрулуб тургьан-

да бары да кялын чегетни ичине сингдиле. Кичибатырны негерлерини асламысы да ала бла кетдиле. Не ючюндесенг, кярыусузла кёб эдиле. Аланы кими да кёлтюре, кими таянчакъ бола барадыла. Кичибатыр а талай джаш бла гарнизонну чачаргъа деб кялгъан эди.

Бир заманда Кичибатыр:

—Энди этерибизни этдик, джанлайыкъ,—деб, тенгерин барын джокълады. Адам чарпымай ишлерин тындыргъанларына кюуана, кетерге тебрегенлейлерине, бир танкадан бир баш кярады. Олсагъатлай джашла сагъайдыла. Ол джанына автоматларын айландырдыла.

— Атвагъыз, мен Иванма,—деген сабий тауушчыкъды. Кичибатыр, сабыр болугъуз деб, кеси алгъа атлады.

— Командир джолдаш, мен Иванма. Сиз мени таныдыгъызмы? — деб джашчыкъ, танкадан секириб, Кичибатырны кятына келди. Кичибатыр ол тюремеден бошатылгъан джашчыкъны таныды.

— Не айланаса сен мында? Нек кетмегенсе адамла бла?—деди Кичибатыр.

— Мен сизни айтханыгъызны эшитиб, сизге болушургъа деб кялгъан эдим.

— Да, биз кетиб, кесинг ол танканы ичинде кялыб кетсенг, кялай этерик эдинг? Сен уллу айтханны эте билмеймисе? Кел, кетдик, артда сёлеширбиз, Иван...

Джашла чегет таба атландыла. Кичибатыр, джашчыкъны кюлундан тутуб, дженгил атлаб барады. Бирбирде чабаргъа да керек болады. Танг белги берирге

алай кеб заман кьалмагъанды. Джоллары уа алкьын иги кесекди. Чегетге киргенлеринде, бир кесек акьыргын атлаб башладыла. Джашчыкъ, солууун алгъанында:

— Мен, ол танканы джюрютюб, тюрмени ояргъа сюе эдим. Болгъанына басдым, джюрюмеди,—деди Кичибатыргъа къараб. Кичибатыр аны кезчюклерини джапнганын кёрсе, биягъынлай кесине кысыб, сабийге ариу айтханча, эркетиб ариу айтырыкъ болур эди. Алай а аны ауазындан керти болуру болгъан партизан джашчыкъ болгъанын сзди.

— Сенден джаула бош кьоркъмагъандыла, — деди Кичибатыр.

— Ала кьоркъсала...—деб джашчыкъ андан ары кёлуне келгенни айтмай тынгылады.

— Нек тынгыладынг? Алайды. Кьоркъгъан этгендиле. Сенден кьоркъмасала, тюрге джыярыкъ тюл эдиле.

Джашчыкъ ышарды. Сора бир кесекден юйлеринден хапар айтыб башлады.

— Ол бизни аскерлерибиз ызларына баргъан заманда къалай аман эди! Анам хаман джылаб тура эди. Мен а джолгъа чыгыб, аскерчилерибизге кьараргъа ёч эдим. Ала, тамам арыб, мыдах келгенлери тюрсюнлеринден таныла эди. Джаралыла да бек кёб эдиле. Мен аланы кьайгъылы бетлерин, бушуу басхан кезлерин бир кесекге да унутмайма. Тюрмеде да хаман кёзюме кёргюзюб тура эдим...

Насыблы сабийликни кьурутургъа излеген джаугъа

ачыудан тиш кыса, Кичибатыр джашчыкыны назик имбашчыгына кьолун салды. Кесине кысыды...

Танг иги атыб, ала лагерге джетдиле. Партизан бригадагъа энтда керти джигит адамла кьошулдула. Ваня да аланы джашлары болду. Талай кюнден а Хоглина джанындан келгенле немецлени ары-бери джортоханларындан хапар айтдыла. Партизанла ол кече бек кьб немец солдатланы ёлтюргендиле. Гарнизондан а джукъ кьалмагъан эди. Ол операцияны тамам толтургъаны ючюн, Кичибатыргъа Леонов уллу бюсюреу этген эди. Аны кьрал саугъа бла саугъаларгъа тыйыншы болгъанны юсюнден командованиеге джазгъан эди

XVI

1943-чю джылны кьачы эди. Муратына джеталман баргъан немец фашистле, джаралы берюлеча, кьайырыладыла. Джан-джанларын талайдыла. Алай не бек кюрешеле да, боллукъларын билгендиле. Болгъан кьарыуларын салыб, алгъан джерлеринде бегирге кюрешгенликге, аллына уруб келген аскерлерибизге кьаршчы туралмайдыла.

Фашистле партизанлагъа кёл кенгдирирге бек сюедиле. Муратларына джетер ючюн а, не сауутларын, не адамларын аямайдыла.

Бир джолда разведкагъа кетген джашла кьайтханларында, партизанла болгъан джерлеге немецле бек кьб адам ийгенлерин айтдыла.

Бригаданы командири Леонов бла аны заместители Хайыркъыз улу иги кесекни олтурдула. Ала оноу этгенге

кёре, джауну, тюгел партизанла болгъан джерлеге джет-дирмей, къаушатыргъа керекдиле. Аллай кючге къаршчы турургъа кеслери разылыкълары бла барлыкъ джашладан эки къауум керекдиле. Аланы бирине Кичибатыр кеси башчылыкъ этерикме дегенинде, Леонов огъай деди.

Партизанла кете тебрегенлеринде, Кичибатыр Леонову къатына барыб:

— Василий Сергеевич, сени буйругъунгу толтуруб, хорлам бла къайтырбыз. Ол соруусуз келген «къонакълагъа» къонакъбайлыгъыбызны бир танытайыкъ,—деб ышарды.

— Сакъ бол, Леня! Джолугъуз болсун,—деб къаты къучакълады.

Кичибатыр штабдан чыкъгъанында, Юнус сакълаб тура эди. Аны биринчи сорууу:

— Мени нек алмайса биргенге? Мен кесими отрядым бла барыргъа сюеме,—дегени болду. Кичибатыр, тенгини къайгъылы болгъанын ангылаб, ариу айтды.

Юнус, бир кесек тынгылаб туруб:

— Билемисе, мен бусагъат Леоновдан эркинлик алыб сени бла барайым, не? — деди дагъыда.

— Огъай, сен мени бла барлыкъ тюлсе. Сени да отрядынг бла башха джары иерикди.

— Алай эсе, мен сени бир кесек ашырайым, — деди Юнус.

— Анга ким огъай дейди.

Кичибатыр отряды бла джолгъа чыкъды. Юнус иги кесекни барды аны бла. Аллай кёзюуде, айтырынг кёб болгъанлыкъгъа, айтыб къоялмайса кёлюнге келгенни.

Кичибатырны партизан тенглери.

Аллайын Кичибатырны, Ююсю да кёб зат келе эди кёллерине, алай а джюреклерине ургъанны керн кыстай, бош затланы юсюден сёлеше эдиле. Къуру экиси чегетледе айлана, немецлеге къаллай чабыуулла этгенлерини, дагъыда кеб затны эслерине тюшюрдюле. Кичибатыр къаллай кючге къаршчы туругъа баргъанын экиси да иги ангылай эдиле. Къаты, къыйын сермешну боллугъун экиси да биле эдиле. Ююсю джюреги не эсе да къайгъылы эди. Экиси отрядлары бла кёб кере баргъандыла операцияланы тындырыгъа. Хар къуру да кете

тебреселе, бир бири бла саламлашыб кетиучен эдиле. Бир заманда да бу джолча кьайгылы болмагъандыла. Бири бирине уа джукъ сездирмейдиле. Кичибатыр:

— Юнюс, мен сени туугъан кьарнашымча кёреме, кьазауатда не да болургъа боллукъду. Биз сабийле тюлбюз, барын да ангылайбыз. Мен кьайтмасам, айтханыбызча, джарашдырыб ююбюзге, адамларыма джазарса. Кьазауат бошалыб кьайтсанг а, анама барыб...

— Кичибатыр, болду. Бир затха кьайгылы болма. Мен да анангы бир джашы боллукъма...

— Болду, энди ызынга кьайт! — деди Кичибатыр таукел ауазы бла.

— Огъай, энтда бир кесек барайым.

— Сен анда керек боллукъса. Кьайт.

Кичибатыр бла Юнюс кьаты кьол кысдыла. Юнюс, аллына силкиниб, Кичибатырны кьучакълады...

Кичибатыр чегетни ичи бла отрядын алыб барады. Командирлерини ызындан джашла таукел атлайдыла. Тюрлю-тюрлю миллетлени джашлары... Бир-бирине туугъан кьарнашладан да татлы болгъандыла. Бусагъатда уа чамлары, накъырдалары да эшитилмейди. Киши сёлешмейди. Ким биледи, не сагъышла кючлегендиле алапы. Ким биледи, кьайда эсе да джашларына кьайгыдан башлары агъаргъан аналаны багъалы сыфатларымы кёргюзеди джол, неда узакъда кьалгъан тенг кьызларыны джылы сёзлерими тюшгенди эслерине? Огъесе, алача кьазауат джоллада айланган аталары, кьарнашлары бламы ушакъ этедиле ичлеринден? Джаш атала уа, бир ишексиз, джашчыкъларын неда кьызчыкъларын тюшюр-

ген болурла эслерине. Не сагъыш этселе да, сермешну-ню аллы бла джаныны къайгъысын бири да этмейди. Хорлам ючюн солдат джанын аямазлыгъын ким да бледи.

Шошлукъну Кичибатыр бузду:

— Эх, джашла, эрикгенча кърюпесиз, бусагъат бир кез ачайыкъ! — деб тегерегине къарады. Не эсе да бир чам хапарны айтыб, джашланы кюлдюрдю.

— Командир джолдаш, — деб партизанланы бири къатына келди.

— Тынглайма, Мельников. Айт, айт, — деди Кичибатыр. Джаш, не эсе да айтыргъа башлаб, къалгъанлагъа къараб тохтады. Аны не заманда да сѣзге алай чомарт болмагъанын Кичибатыр иги биле эди. Бусагъатда уа, нени эсе да айтыргъа излеб, къалай эсе да тартынганын ангылады.

— Кѣлюнге келгенни айтыб кьой ансы, унутурса. Айт, — деб, Кичибатыр аны кѣзюне джити къарады. Джаш джунчуду.

— Огъай, айтырым джокъду. Мен ангыладым,—деди.

Мельниковну не эсе да бир къайгъысы болгъанын сезиб, Кичибатыр кьолун джашны имбашына салды.

— Ызыбызгъа келе, бир иги ушакъ этербиз, не? Мен унутсам да, эсиме салмай кьойма. Мени да сеннге айтырым барды.

— Болсун, джолдаш командир.

— Энди уа сермешнуге хазырланайыкъ. Немецле бизден иги кесекге аслам боллукъдула. Ол хакъды. Алай а бизге Ата джуртубузну хар кѣкени, тереги да болушады.

Джаш ышарды. Аны джюрегинде болгъан къайгъы-

ланы Кичибатыр иги ангылай эди. 18 джыл толгъан, джангы джетген джаш джашаудан кѣб игиликни сакълайды. Бусагъатда ол джазгъы чегетде тенглери бла айлана, биринчи джанкъозланы алыб ушатхан къыз тенглерине берир заманы эди. Алай а къазауат хар кимни да муратларын бузгъанды. Не джашлыкъны, не сабийликни, не къартны хатерин этмейди. Къазауат хар кимге да бирча къайгъы салгъанды.

— Виктор, сермешюге кирсек да, мени къатымда бол. Мен сени кѣрсем, артыкъ джигит болама,— деб Кичибатыр джашха къарады.

Джаш ышарды, разы болуб, башын силкиб, дагъыда:

— Джолдаш командир, сиз джазгъы чегетни сюемисиз? Къалай арнуду! Терекледе чапракъчыкъла, къанатлыланы джырларына эжиу этгенча, къалтырай тургъанчыкъларын мен бир да бек сюеме. Биз, терек тюбледе олтуруб, алагъа къарай, сагъатланы къалыб кете эдик.

Джашны сѣзюн бѣлюрге суймей тургъан Кичибатыр:

— Наташа бла? — деди.

— Хо. Сиз а аны къайдан билесиз? — Виктор къызарды.

— Билеме. Апы кѣрюрге деб элге барыб полицайны къолуна тюшерден аз-буз къалгъанынги да билеме.

Джаш джунчуду. Джукъ айтмады. Кичибатыр а:

— Къайгъырмаз. Мени элим Мара мен джетер джерде болса, мен да барыб келлик эдим.

— Сизни да анда къыз тенгигиз бармыды?

Кичибатыр ышарды:

— Мени суйген, мен суйгенле да болурла. Ол джашлыкъны шартыды. Алай а мен эм алгъа анама джетерик

эдим. Эх, бир кесекчикге бир кёрюр эди анасыны сыфатын!

— Да мен да сюеме анамы, — деб Виктор да ахсынды.

— Ананы сие билмегени джюрегинде джылыуу болукъ тюлдю. Ол ёмюрюнде да бир адамны да керти суймеклиги бла насыблы этерик тюлдю... халал тенг болаллыкъ тюлдю.

— Виктор, анала мыдах болуб, башхаланы къатларында ыйлыгъыб джерге къарамазча адамла болургъа керекбиз. «Балам, берген сююме разыма», — дерча... къыз тенглерибиз да бизни бла махтанырча. Ангыладынгмы, Виктор?

— Ангыладым. Сау болугъуз...

Отряд белгиленген джерге джетгенинде, Кичибатыр хар кимни къалайда турлугъун айтды. Партизанла уллу джолну эки джанында засада этдиле. Алагъа алай кеб сакъларгъа керек болмады. Джолда фашист машинала келедиле.

— Машиналаны не къадар джууукъ келмеге къоугъуз. Мен буйрукъ берирме! — деди Кичибатыр.

Немец солдатла партизанла бла сермеширге иги хазырланганлары танылады. Партизан джашла уа, къымылдамай, буйрукъну сакълайдыла. Кичибатыр къауумкъауум болуб аны буйругъун сакълаб тургъан джашлагъа къарайды. Аны къатында, алай узакъ болмай, Виктор, къолунда автоматын джау таба айландырыб, кёзлерини джууукълашыб келген джауладан алмай тургъанын эслейди. Джукъ айтыргъа, кёл этерге заман джокъду. Машинала джууукълашхандыла. Ма тауушлары келеди.

Олсагъатлай Кичибатыр бёркюн мангылайына басды. Бир кесекден а:

— Огонь! — деген таукел тауушу төгерекге джайылды.

Хыны кюн кёкден жангур кьююлгъанча, фашистлени юслерине кьоргъашын от ачылды.

Бир эки-юч такъыйкъаны мындан алда уллу муратла эте келген немецле джунчудула. Къатышдыла. Эс джыйгъынчыи, партизанла аланы иги кесегини шындык этдиле. Талай машина, башлары тюблерине айланьб, джолну эки джанына аудула. Къаты сермешиу башланды. Партизан от кызыудан-кызыу бола барады. Кичибатырны хар кимге къарыу-кюч берген ауазы бир анда, бир мында эшитиледи. Сермешиу иги кесекни барды. Бир заманда Кичибатыр:

— Мени ызымдан! — деб джау таба атылды.

— Атакагъа!—деген таууш джашланы барын да кьобарды.

Командирни ызындан атылгъан партизан джашла автоматларындан, шкёкларындан от чакъдырдыла. Сюнгюле къанлы джаулагъа аяусуз чанчыладыла, партизан бычакъла хауада джылтырайдыла.

«Суймей эдик адам ёлтюрюрге, кьоймадыгъыз! Силнича джаныуарланы уа артларын этерге керекди!»—деб, Кичибатыр тири кымылдайды. Нёгерлеринден а кёз алмайды. Табсыз болумгъа тюшгенни эслегенлей, олсагъатлай болушургъа атылады. Джана тургъан машинагъа кёзю илиниб, аны къатында партизанланы бири къалай эсе да табсыз джатыб тургъанын кёрдю. Олсагъатлай аны джауну кьолундан ёлгенин сизди. Машина-

ны юсюнде уа фриц, аны таба сырты айланыб, ата тура эди. Эки-юч атлагъанлай, Кичибатыр алайгъа джетди. Эрши таууш эте, немец солдат джерге ауду. Кичибатыр а, къызгъаны бла, машинаны кабинасына миниб, тёрт джанына айланыб, джау солдатланы шындык этиб барды. Башха машинаны артында бугъунуб тургъан джау-ланы бири Кичибатырны ышанига алгъанын киши эсле-меди. Кеси уа къайдан кёрсюн! Ата джуртлары ючюн джан бериб, кёз туурасында джатхан партизан нёгерле-рини дертлерин алыргъа, тиш кысыб, автоматын чакъ-дырады. Машинадан секире тебregenлей, фашист авто-матындан от ачды. Илячинча ёсген тулпар санланы, деу джюрекни аямадыла сууукъ окъла. Мычхы бла тубюнд-ден кесилген субай нызыча, джыгъылды батыр. Аны эс-легенлей, партизанла командирлерине атылдыла. Талай джаш эрлай кёлтюрюб, чегет таба алыб кетдиле. Кёб бармай сермешу да тохтады...

Партизан нёгерлери, не бек кюрешселе да, Кичиба-тырны сау къалдыралмадыла. Командирлери, суйген ко-мандирлери джашаудан кетгени аланы барына да бек ауур тийди. Джыламагъан бир джан джокъ эди. Ненча кере ма бююнча кыйын операциялагъа барыб, Кичиба-тыр бла хорлам бла къайтхан эдиле! Энди уа!... Ёлюкню акъырын кёлтюрюб, ызларына тебретиле. Бири бирин дженгил ауушдурадыла.

XVII

Партизанла суйген командирлерини ёлююн кёлтю-рюб лагерге джетгенлеринде, болгъанны бир тюрю бир уллу кыйынлыкъ басды. Тёгерекни бушуу кючледи.

Адамла, къашларын-башларын туюб, бир багъалы адамларыны сфатына, бир джерге къарайдыла. Бири бири бла сёлешген джокъду. Бетлеринде саркъгъан джыламукъларына киши ыйлыкъмайды. Табигъат да, аланы бушууларына къошулгъанча, мыдахды. Кюн башха кюн-ледача джарыкъ тийиб болгъанны джарытмайды.

Штабны тамадасы Сытенко Василий Дмитриевич элтген отряд да къайтды. Ол да Кичибатырны отряды бла кетген эди. Алай а ол отрядда болгъанла башха джерде сермешгенлери себебли, Кичибатырны джаралы болгъанындан да, аны ёлгенинден да хапарлары джокъ эди. Сытенко, лагерге джетгенлей, не эсе да бир къайгъы болгъанын сезди. Олсагъатлай ачы хапар анга да джетди.

Партизан джашла, арыгъанларын унутуб, суйген тенглерине мылыкларын атдыла. Василий Дмитриевич да Кичибатырны къатына барды. Ол, кёзю кёргюнчюн, аны ёлгенине ийнанмай тура эди. Къымылсыз джатхан деу уланны кёрюб тобукъланыб, аны кёкюрегине башын салды. Иги кесекни турду башын кёлтюрмей. Суйген тенглерине асыры къыйналгъандан, адамланы бетлери къаралгъанча болгъанды. Юнус а, Кичибатырны къагъындан жанлагъанлай, аны тас этиб къоярыкъча, чёгелегени бла онг къолун тенгини мангылайына салыб туралды. Аны бир зат айтырыгъын сакълагъанча, бетинден кёз алмайды. Бир къолларына тиеди, бир да чачын сылайды. Саулай партизан бирлешликге башчылыкъ этген Леонов да джунчугъанды. Къалгъанлагъа кёл этерге, кесин къатдырыб кюрешгенликге, бушуу арсар этгенди.

«Бизни багъалы къарнашыбыз, къалай ёлюб къал-

дынг?! — деб тиширыула сарнаб джылайдыла. Уллу белорус чегетде ол кюн болгъан джылаугъа, ол кюн алайын басхан бушуугъа тѳзген бек кыйын эди. Табхан анасы, туугъан эгечлери, къарнашлары этмезликни этдиле Кичибатырны партизан тенглери. Ала бѳрклерин да къолларына алыб сюелгенли къаллай бир заман кетди, къайдам. Хар ким аны сууугъан санларына къарагъанлыкъгъа, ѳхтем сыфатын кѳредите. Джигитлиги эслерине тюшеди. Деу джюрекни тохтатхан фашист-леге ачудан джюреклери къайнайды.

Шошлукъну Леонов бузду.

— Джолдашла, биз, башыбызны энишге ийиб, къаллай бир турсакъ да, джюрек тыхсуубуз тохтарыкъ тюлдю. Энди барыбыз да, кесибизни къолгъа алыб, суйген командирибизни асырар къайгъыгъа кирейик. Аны саулай излегенча, фашистле ѳлюгюн да излерикидиле. Ол себебден аланы къоллары джетмеген джерде асыраргъа керекбиз...

— Юнюс!..

Не эсе да айтыргъа тебregenлей, джыламугъу тамагына тыгъылыб, Леонов баш энишге къарады. Сора дагыда бир кесекден:

— Юнюс, сен къалай дейсе? Сен айтханча этейик, — деб батырны къатында чѳгелеб тургъан джашха айланды.

— Да мен не дерикме?.. Къалай тыйыншлы эсе, алай этейик...

Партизанла бары да оноулашдыла.

Витебск областда Чашницкий районда Камѳнщина элде немецле болмагъанларын айтдыла. Ол себебден

анда кѡабырлада басдырыгѡа разы болдула. Элде джигит партизанны кѡбле таный эдиле. Кичибатырны ёлюгюн алыб кѡабырлагѡа баргѡанларында, аякъ юсюнде болуб, ол кюн алайгѡа келмеген бир джан кѡалгѡан болмаз эди. Халкъ джигит уланны ахыр джолгѡа ашыра эди. Аны сѡфатына кѡараб, ёмюрлеге аны джюрегинде сакѡларгѡа излей эди.

Леонов алгѡа чыгѡыб тѡгерекге кѡарады. Ол бюгюнча кѡыйналыб бек аз сѡлешген болур эди.

— Джолдашла! — деб джыйылгѡанлагѡа айланганында, эки мингден аслам адам шум болду.

Кѡарг анала дженгил-дженгил кѡзлерин сюртедиле. Эркишиле да бек мыдахдыла. Партизан джашла уа, джюреклеринде джарсыулары таныла, бир Леоновгѡа, бир джерде джатхан багѡалы адамларына кѡарайдыла. Леонов а кесин кѡатдырыб сѡлешеди:

— Джолдашла, бюгюн биз эм суйген адамыбызны ахыр джолгѡа ашырабыз. Хайыркѡызланы Алимырзаны джашы Кичибатырны джигитлиги, аны ёхтемлиги бизге кѡой, Белоруссияны кѡб джерлерине белгили болгѡанды. Халкъыбыз аны, туугѡан джашын кѡргенча, багѡалы кѡргенди. Хар кѡалайгѡа барса да, атын айтдыргѡанлай тургѡанды. Немецле уа Кичибатырдан, отдан кѡоркъгѡанча, кѡоркъгѡандыла. Бюгюн биз суйген тенгибизни басдырабыз. Аны дертин алыргѡа барыбыз да ант этебиз..

Леонов джыйылгѡанланы бетлерине кѡарады. Аны айтханына бары да разы болгѡанлары бетлеринден таныла эди.

Леонов да, Кичибатырны партизан тенглери да кер-

ти джигитлики кѣргюзген таулу джашны юсюнден кѣб ашхы сѣз айтдыла. Кичибатырны аскер джорукъ бла уллу сый бериб басдырдыла. Алай а халкъ, чачылыб кеталмай, иги кесекни мычыды. Партизанла ызларына къайтыргъа ашыкъмадыла. Хар ким къауум-къауум болуб сюеледиле. Кѣбле тынгылауну ийиб турадыла. Сѣлешгенле уа Кичибатырны алайда этген джигитлиги, таукеллиги, деб эсге тюшюредиле. Юнюс а, къабыргъа къараб чѣгелеб турады. Огъай, ол сѣлеширге излемейди. Андан бек Кичибатырны джигитлигин киши да билмейди. Алай а аны айтыб бошамакълыкъ кыйынды. Ол, баш энишге къараб, ёмюрлюкге тас этген тенги бла ушакъ этеди. Ичинден аны бла сѣлешеди.

«Анам... Къазауат бошалса, анамы бакъдырсам деб

къалай термиле эдинг?! Энди сени ачы хапарынгы ананга ким айтыр? Къаллай бир ашхы муратынг бар эди! Къалай бек сюе эдинг джашаргъа! Джашаргъа уа ким да сюеди. Алай а иги джашау ючюн, хар кимге бирча насыб, рахат джашау ючюн джанынгы аямай сермеше эдинг. Сюйген тауларынга къайтыб, анда айланыргъа, анда къууанч джашауну кѣрюрге термиле эдинг. Джетмединг, тенгим, муратынга. Алай а сени сюйген Ата джуртунга, бир ишексиз, насыбны тангы атар. Ананг а сакълай болур сени. Хар кюн сайын сеннге тилек тилей тургъанына не сѣз. Къазауат... Адамлагъа ол джетдирмеген не кыйынылыкъ барды! Аналаны тылпыуларына, джумушакъ ана ауазгъа, джумушакъ ана къоллагъа термиле, балала бирер джерде, ахыр сѣзлерин айтыргъа аналарын да табмай, джан береди.

Кичибатырны кърнашы бла кърнашындан туугъан Кичибатыр асыралгъан джерде.

Анала уа...»

Василий Сергеевич Юпюсю къатына келди. Аскер тенгинден ёмюрге айырылгъан джашны джюрегин басарча, не айтсын, не бла чапырсын аны кёлюн! Къаллай сёзле табсын? Тоблукъ болгъан джюреке бир джылыу ышан къалай урдурайым деб, тегерегине къарады.

Къыйынлыкъда да бюгюлмеген адамланы ётгюр бетлери аны кесине кюч бердиле. Къартла, джашла, тиширыула, сабийле — бары да башларын энишге ийиб, топ-

ракъ тебеге къарайдыла. Аны тубюнде джатхан джигит улан бла бары да ичлеринден ушакъ этедиле. Аны сыфатын кёзлерине кёргюзедиле. Этген джигитликлерин эслерине тюшюредиле.

— Джолдашла! Багъалы кърнашыбызны джатхан джери джумушакъ болсун! Хорламгъа джетгенле Кичибатырны джигитлигин тёлюлеге айтырла. Бюгюн а джау-

ла бла сермешуледе аны джигитлиги бизге кюч берген-лей турур. Ата джуртубузну Кичибатырча уланлары унутулмайдыла. Былай этиб турургъа кюнюбюз джокъ-ду. Чачылыргъа керекбиз. Къанлы джаудан тенгибизни дертин алырбыз.

Хар ким кымылдадыла. Орунларында тебджилдей, алагъа багъалы къабырдан кючден кёзлерин ала, ууакъ атлай тебретиле.

Леонов къабыргъа къабланган Юнюсге айланды.

— Юнюс, бери тур. Биз кесибизни къолгъа алыб, къанлы джаугъа дерт къайтарыргъа керекбиз. Кичибатыргъа андан уллу игилик киши этерик тюлдю.

— Барын да ангылайма, джолдаш командир, алай а...

Экиси да иги кесекни бирге бардыла. Къайсы эсе да партизанланы бири къатларына келиб:

— Джолдаш командир, тахсагъа кетген джашла къайтхандыла. Сизни излейдиле.

Леонов терк огъунакъ алгъа кетди.

Сытенко Юнюсю къатына джууукъ келиб, кёл этерге кюрешди. Ушакъ къалай эсе да иги башланыб къалмады.

Сора бир кесек тынгылаб туруб:

— Кичибатырны мен ёмюрде унутмам. Аны бла бир юйчюкде мен къаллай бирни джашадым. Къаллай адамлыгъы болгъан джаш эди. Ата джуртун чексиз сюе эди.

Юнюс, башын кёлтюруб, штабны тамадасына къарады.

— Къаллай заманла кетдиле?! Кичибатыр бла мен

кесибиз айланган заманда аны этген джигитликлерин кесигиз бир кѳргей эдигиз! Ат юсюне кѳол пулемѳтланы салыб да эте эдик чабыуул биз фрицлеге. Аны да ол табхан эди.

— Тюз айтаса, Кичибатыргѳа джигит деген ат азды. Аныча адамлагѳа толу багѳа берирге бир башха сѳз керек эди. Андан да уллу магѳанасы болгѳан!

Сытенко да сагѳышха кетди.

«Кичибатыр... Леня... Хайыркѳызланы Алимырзаны джашы... Бизни сѳйген командирибиз...» Бу сѳзле саулай чегетде, саулай Белоруссияда джаула кѳчлеген, кѳзауатны отунда джана тургѳан джаралы джерлеринде айтылгѳанча, партизанланы кѳулакѳларына келгенлей барадыла. Чегет аны атын айтыб шууулдагѳанча кѳрюнеди.

Арыгѳан партизанла, иги кеч бола, лагерге джетдиле. Санлары асыры талгѳандан кѳчден кѳымылдайдыла. Алай а бир джан да тынчайыргѳа излемейди. Хар ким бирер джерде сауут-сабаларын арнуларгѳа джарашхандыла. Юнюс а, Кичибатырны герохун алыб, хар джерин сюрте, аны не эсе да айтырын излегенча, бетине джууукѳлашдыра да кѳарай, иги кесекни олтурду. Сора:

— Экибиз ючюн да сермеширме, кѳарнашым! —деб белине салды.

Партизанла кѳзюулю сермешиуге хазырланадыла. Ала сѳйген командирлерини муратын джашауда толтурургѳа, Ата Джуртубузгѳа кѳууанчлы таггны атдырыргѳа ашыгѳадыла.

*Шаманова
Медиха Хызыровна*

КИЧИБАТЫР

Художественно-документальная повесть для детей
среднего и старшего
школьного возраста

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник Ю. Б. Карасов
Худож. редактор М. П. Бертник
Технич. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 30-XII-1975 г.

Подписано в печать 12-V-1976 г.

Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 3,75. Усл. п. л. 5,25.

Уч.-изд. л. 4,41. Тираж 1 500 экз. Заказ № 6991.

ВУ 45617. Цена 13 коп.

Карачаево-Черкесское
отделение

Ставропольского
книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.

Ш 19

Шаманова М. Х. Кичибатыр. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1976.

120 с. с илл.

Повесть посвящается самоотверженной борьбе нашего народа, в частности Кичибатыру и Юнусу, а также их товарищам, с немецко-фашистскими захватчиками на земле Белоруссии. Повесть написана на основе архивных документов и рассказов очевидцев. Она рассчитана на детей среднего и старшего школьного возраста.

С (карач.) 2

Ш $\frac{7 - 6 - 3 - 24}{\text{М 159 (03) 75}}$ 24—76

